

БЕЛАРУСЬ
у XII
СТАГОДДЗІ

СЫНЫ УСЯСЛАВА, IX ПЕРАМОГІ і ПАРАЖЭННІ

Мы ўжо гаварылі пра магчымасць з'яўлення ў Полацкай зямлі ўдзелаў яшчэ ў апошніх дзесяцігоддзях XI ст. Але фіксцыя іх у пісьмовых крыніцах адбываецца ў пачатку XII ст. У сувязі з гэтым набывае важнае значэнне пытанне пра сыноў Усяслава і іх уладанні. Само сабой зразумела, што з'яўленне ўдзелаў не залежыць ад наяўнасці ў таго ці іншага ўладара нашчадкаў. Пры адсутнасці апошніх ва ўдзелах садзіліся б княскія намеснікі. Гэта аб'ектыўная заканамернасць, калі на пэўным адрезку гісторычнага развіцця наступае тэрыйтарыяльнае драбненне. Яно вызначаецца геаграфічнымі, этнічнымі і, што асабліва важна, эканамічнымі прычынамі. Як мы ведаем, тэрриторыя Полаччыны, як і ўсёй Беларусі, багатая пушчамі, балотамі і рагчымі сістэмамі, садзейнічала ўтварэнню паасобных рэгіёнаў. Этнічна Полаччына ў той час не была аднародная. Яшчэ захоўваліся астравы балцкага насельніцтва, хоць ужо ў моўных адносінах асіміляванага, але яшчэ язычніцкага. Апроч таго, калі ў паўночнай частцы Полаччыны пераважалі крывічы, то ў паўднёвай — дрыгавічы, што, як убачым, адыграла істотную ролю ва ўтварэнні першых ўдзелаў. Далейшае развіццё земляробства, звязанае з распрацоўкай і асваеннем новых земляў, а таксама шпаркае развіццё феадальных адносін узмацніла мясцовыя інтарэсы, што асабліва жывіла працэс тэрыйтарыяльнага драбнення.

Пісьмовыя крыніцы данеслі да нас звесткі пра шасцірых сыноў Усяслава: Барыса, Давыда, Глеба, Рамана, Святаслава і Расціслава. Больш заблытым з'яўляецца пытанне аб іх старшынстве, а таксама аб іх ўдзелах, асабліва адразу пасля смерці Усяслава. Галоўная прычына гэтага — страта полацкіх летапісаў. Толькі яны маглі б унесці поўную яснасць у гэтым пытанні, чаго ніяма ў кіеўска-наўгародскіх летапісannі, дзе полацкая гісторыя адбілася паасобнымі ўрыўкамі. Сярод даследчыкаў ішлі спрэчкі пра тое, хто сеў пасля смерці Усяслава на полацкім пасадзе. М. Доўнар-

Запольскі лічыў, што Давыд⁴⁰⁵. Гэтай жа думкі прытрымліваецца і Л. Аляксееў⁴⁰⁶. Аднак В. Данілевіч аспрэчваў гэту думку, лічачы, што полацкі пасад дастаўся Барысу⁴⁰⁷, які, паводле тацішчаўскіх матэрыялаў, у 1102 г. фігуруе як полацкі князь. Як вядома, Густынскі летапіс паведаміў нам і княскіе імя Барыса — Рагвалод⁴⁰⁸. Бяспрэчна, што яно было дадзена Усяславам свайму першынцу ў памяць пра славутага працпрадзеда Рагвалода. Усё гэта можа гаварыць за тое, што Барыс-Рагвалод быў першым сынам Усяслава, што і дало яму права на полацкі пасад. Што да думкі Л. Аляксеева, нібыта Барыс быў друцкім князем, дык нам яна здаецца негрунтоўнай. Па-першае, мы не можам з упэўненасцю сказаць, што ў пачатку XII ст. ужо існаваў гэты ўдзел. Па-другое, наяўнасць нашчадкаў Барыса ў Друцку таксама не гаворыць за гэта, бо яны маглі быць адціснуты сюды іншымі прэтэндэнтамі на полацкі пасад, што хутчэй за ўсё і адбылося. Звернем увагу і на тое, што ў Барыса-Рагвалода быў сын Рагвалод, а гэта зноў-такі гаворыць, што ён, як старэйшы сын Усяслава, захоўваў традыцыю даваць старэйшаму сыну імя Рагвалод.

Магчыма, што Давыд быў другім сынам Усяслава. Не выключана таксама, што ён і Барыс былі блізнятамі і таму ў аднолькавай меры з'яўляліся законнымі прэтэндэнтамі на полацкі пасад. Адначасова мы можам меркаваць, што ён прэтэндаваў і на Менскі ўдзел, аб чым будзе сказана ніжэй. Але з адзначанага не вышыкае, што Давыд пасля смерці Усяслава не атрымаў ніякага ўдзелу, бо падзеі 1103 г. паказвалі, што ён валодаў тады рэальнай вайсковай сілай.

Найбольш упэўнена мы можам гаварыць пра Глеба Усяславіча як пра менскага князя, бо ў такой ролі яго паказваюць летапісы ад 1104 г. да 1119 г. Адсюль вынікае, што менскі ўдзел быў першы па часе ў Полаччыне, зарэгістраваны летапісам у 1104 г.

Пра іншых сыноў Усяслава, апроч іх імёнаў, ніякіх звестак больш не захавалася.

А цяпер пяройдзем да разгляду падзеі полацкай гісторыі ў пачатку XII ст. Паводле В. Тацішчава, у 1102 г. (г. зн. праз год пасля смерці Усяслава) полацкі князь Барыс хадзіў на язвягай і, перамогшы іх, вярнуўся назад і паставіў горад Барысаў у сваё імя⁴⁰⁹. Весткі пра нашу даўнюю гісторыю вельмі рэдкія, і таму кожная з іх уяўляе для нас вялікую каштоўнасць і патрабуе шматбаковага разгляду. Менавіта такім з'яўляецца і гэтае паведамленне, якое не захавалася ў іншых крыніцах і якое пралівае свято на розныя аспекты нашай гісторыі таго часу. Па-першае, яно засведчыла, што непасрэдна за Усяславам полацкім князем стаў Барыс-Рагвалод.

*Залатое скроневое кольца
з раскопак гарадзішча ў Стара-Барысаве. XII ст.*

Па-другое, яно, паказваючы першы паход Барыса, гэтым самым раскрыла першачарговую задачу Полацкага княства ў той час. Барыс робіць паход на яцвягаў, вядома ж, не на тых, што, паводле некоторых даследчыкаў, жылі ў Сувалкіі, а на тых, што былі зусім блізка, хутчэй за ўсё ў Верхнім Панямонні, на поўдзень ад Зах. Бярэзіны, дзе, мяркуючы па вялікай колькасці каменных магіл⁴¹⁰, знаходзілася значная група яцвягаў у суседстве і ўперамежку з Літвой. Гэты факт яшчэ раз абвяргае досьць пашыраную ў нашай гісторыяграфіі думку аб нібыта мірнай каланізацыі і асіміляцыі балшкага насельніцтва славянамі, у тым ліку і палаchanамі. Як бачым, без кровапраліцця, рабаўніцтва і гвалтоўнага вываду насельніцтва тут не абыходзілася. Захопленымі ў палон яцвягамі і быў хутчэй за ўсё заселены наноў збудаваны Барысаў. Аднак гэтая думка В. Данілевіча аспрэчваецца некоторымі гісторыкамі⁴¹¹. З свайго боку, мы не бачым тут нічога неверагоднага. Адной з мэтаў паходаў князёў і было выводзіць з чужых земляў насельніцтва і засяляць ім сваю рэдка населеную зямлю. Праўда, заснаванне горада на Бярэзіне Барысам у сваё імя можа здацца проблематычным. Справа ў тым, што на карце Барысава, якая адносіцца да 1595 г., паказана рэчка Барыса⁴¹², што на першы погляд робіць магчымым паходжанне назывы горада ад ракі. Аднак суфікс прыналежнасці — «аў» («ов») гаворыць у карысць заснаван-

ня горада Барысам. Звычайна назывы гарадоў, утвораныя ад гідронімаў, мелі суфікс «ск». Можна меркаваць, што Барысаў быў узведзены найперш як абаронны ўмацаваны пункт, на што ўказвае размяшчэнне яго гарадзішча на востраве. Відаць, недалёка адсюль праходзіў шлях з паўднёвага ўсходу, бо ў 1127 г. па ім на Барысаў рухаліся войскі чарнігавскіх князёў. Л. Аляксеевым выказана думка, што Барысаў быў пагранічным умацаваннем⁴¹³. У такім выпадку ўзнікае пытанне, з кім ішла мяжа па Бярэзіне. Рубяжы Полацкіны былі далёка адсунуты на ўсход ад гэтай ракі ўжо ў той час, і таму ніякай гаворкі аб парубежным становішчы Барысава не можа быць. І ўсё ж у сувязі з гэтым мы павінны прыгадаць сцверджанне аб заснаванні Барысава, якое мы знаходзім у «Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай», якая паўтарае «Хроніку» Стрыйкоўскага. У ёй таксама пабудова Барысава прыпісваецца князю Барысу як «знак вечнай граници умоцніци межи Литвою и князством Полоцким»⁴¹⁴. Як вядома, у гэтай крыніцы, складзенай, як і іншыя падобныя ёй «Хронікі», у фальсіфікатарскіх мэтах, шмат блытанага і скажонага, прадыктаванага палітычнымі абставінамі таго часу (XVI ст.). Так, князь Барыс тут выступае не як сын Усяслава, а як сын выдуманага літоўскага князя Гінгвіла, што было зроблена з мэтай даказаць літоўскае, а дакладней — жамойцкае паходжанне полацкіх князёў. Тоё ж і ў адносінах літоўскай мяжы па Бярэзіне Дняпроўскай. Гэта рака ніяк не могла размяжкоўваць Полацкіну з Літвой. Відаць, у гэты час (у пачатку XII ст.) мяжа Полацкага княства з Літвой могла ісці па Бярэзіне Нёманская, пра што сведчыць, як мы гаварылі раней, наяўнасць уздоўж яе тапонімаў Гарадок, Гарадзілава, Гарадзечна, Гарадзькі і асабліва такіх, як Палачаны і Літва, якія красамоўна сведчаць аб полацка-літоўскім сумежжы. Менавіта з гэтых рубяжкоў князь Барыс і пачаў свой паход супроць яцвягаў, магчыма, узяўшы ў саюзнікі варожую ім літву. Вось гэта Бярэзіна і была зблытана ў «Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай» з Бярэзінай Дняпроўскай, якая нібыта была мяжой паміж Полацкам і Літвой. І невыпадкова. У XVI ст. чамусыці існавала думка, што мяжа Вялікага княства Літоўскага на ўсходзе была па Бярэзіне Дняпроўскай. Нездарма ж маскоўскія паслы, прад'яўляючы прэтэнзіі сваёй дзяржавы на беларускія гарады, гаварылі паслям Вялікага княства Літоўскага: «...а рубеже был тем городом с Литовской землёю по Березиню»⁴¹⁵.

Пад 1103 г. у шэрагу летапісаў адзначана, што Давыд Усяславіч хадзіў з паўднёварускімі князямі на полаўцаў⁴¹⁶. Гэты факт, на першы погляд, можа пацвердзіць, што менавіта Давыд сядзеў у Полацку і яго як магутнага князя запрасілі

сабе ў саюзнікі паўднёварускія князі. У В. Тацішчава ён і названы полацкім князем⁴¹⁷, аднак гэты гісторык усіх Усяславічаў называе полацкімі князямі. На нашу ж думку, больш верагодна, што Давыд сядзеў у Менску і як менскі князь уздельнічаў у паходзе на полацкаў, які быў вельмі паспяховы, бо яго ўздельнікі, у тым ліку, відаць, і Давыд, вярнуліся «з палонам вялікім і з славай і перамогаю вялікай»⁴¹⁸. Саюз Давыда з паўднёварускімі князямі не мог не ўстрыво-жыць іншых Усяславічаў, асабліва старэйшага — Барыса-Рагвалода і трэцяга па ўзросту і, як пакажуць далейшыя падзеі, энергічнага Глеба. І іх непакой быў апраўданы. Менск — гэта цвярдыня Полацкай зямлі на яе паўднёвых рубяжах (к таму часу ён ужо, відаць, знаходзіўся на берагах Сvisлачы ля ўпадзення ў яе Нямігі), і яго ўздел, які ахапляў досыць вялікую частку полацкіх уладанняў, мог апынунца ў сферы ўплыву кіеўскіх князёў, што, верагодна, і было прычынай выгнання Давыда з Менска, дзе стаў княжыць Глеб. Толькі гэта акалічнасць і можа ў найбольшай ступені растлумачыць, чаму ў ліку князёў, якія ў наступным, 1104 годзе пайшлі на Глеба Менскага, быў і Давыд Усяславіч. Прывядзём поўнасцю сведчанне летапісу пра гэтую падзею: «Сего же лёта исходяша, посла Святополк Путяту на Менск, а Володимер сына свога Ярополка, а Олег сам иде на Глеба, поемше Давыда Всеславича: и не успеша ничтоже, и възвратиша опять»⁴¹⁹. Як бачна, ні вялікі князь Святаполк, ні Уладзімір Манамах не прынялі ўзделу ў гэтым паходзе, даручыўшы ўзначальваць свае войскі: першы — ваяводу Пуцяту, другі — сыну Ярополку, што княжыў у Смаленску. І толькі Алег Святаславіч, які ў гэты час княжыў у Ноўгарадзе Северскім, пайшоў сам, «поемше Давыда Всеславича». Гэтыя апошнія слова асабліва важныя для нас. Найперш яны паказваюць, што ў гэты час Давыд не быў полацкім князем і не быў ініцыятарам паходу, як лічыць Л. Аляксееў⁴²⁰, бо нельга ўяўіць, каб у адносінах паўнапраўнага і магутнага полацкага князя летапісец мог сказаць, што яго с сабой «поемше» Алег. Так можна было абысціся толькі з беглым князем, што застаўся без ўзделу. І. Бяляеў лічыў, што ў Алега Святаславіча знайшоў прытулак побач з Давыдам і Раманом Усяславіч, які таксама застаўся без ўзделу⁴²¹. Пры разглядзе ранейшых падзеяў мы неаднаразова ўказвалі на факты выключнай варожасці чарнігавскіх князёў да Полацка, і таму Давыд добра ведаў, дзе яму знайсці прыстанішча, Алег Святаславіч, Ноўгарад-Северскі ўздел якога быў у непасрэднай блізкасці ад Полаччыны, з ахвотай мог прыняць да сябе беглага князя, бо разумеў, што выкарыстаете ўзніклую паміж полацкімі князямі ўсобіцу для аслаблення іх зямлі. Усё гэта

пацвярджае думку І. Бяляева, што Давыд учёк да Алега Святаславіча. Грунтуючыся на tym, што Алег сам узнічаліў сваё войска, можна думаль, што ён і быў ініцыятарам паходу злучаных сіл супротив Глеба, якога, відаць, меркаваў выгнаць з Менска і пасадзіць туды Давыда, які, такім чынам, быў бы верным саюзнікам ноўгарад-северскага князя. Не выключана, што прычынай паходу на Менск магло быць і тое, што Глеб сам зрабіў напад на Кіеўскую зямлю. Аднак гэта катэгарычна сцвярджаць нельга, як гэта рабіў М. Доўнар-Запольскі⁴²², бо крыніцы пра гэта не гавораць.

Аднак паход не ўдаўся. Галоўную прычыну гэтага трэба бачыць у моцы Менска, які меў добрыя ўмацаванні і патрэбную колькасць вайсковай сілы для абароны. Немалую ролю тут мела і тое, што і Святаполк і Манамах не былі асабліва зацікаўлены ў дапамозе Алегу Святаславічу, свайму даўняму практуніку, чым і тлумачыща тое, што яны асабіста не ўзначаліў свае войскі. А ваявода Пуцята і сын Уладзіміра Манамаха Яраполк, убачыўшы, што ўзяць Менск будзе нялёгкай справай, відаць, прайвілі пасіўнасць у ваенных дзеяннях, што і вырашыла канчаткова няўдачу кааліцыі. Такі зыход, бяспрэчна, яшчэ больш умацаваў становішча Глеба і ў значнай ступені акрэсліў яго далейшую палітыку. У адносінах Давыда трэба думаль, што ён доўга жыць «на ласцы» Алега не мог і хутчэй за ўсё, памірыўшыся з братамі, вярнуўся на радзіму. Тым больш што для Полаччыны наступіў вельмі адказны момант, які патрабаваў ад яе князёў з'яднання ўсіх яе сіл.

Паход на язвягаў у 1102 г. не быў выпадковай адзінкавай з'явай. Наадварот, ён сведчыў пра інтэнсіўнае пранікненне Полацка ў глыб балцкіх земляў і іх заваяванне. Гэта пацвердзіў і паход на земгалаў у 1106 г. Пад гэтай датай у Лайрэнцьеўскім, Радзівілаўскім, Ніканоўскім, Васкрасенскім, Троіцкім летапісах і больш падрабязна ў В. Тацішчава знаходзім такі запіс: «...победиша зімегалы Всеславич, всю братью и дружыны убиша 9 тысячи»⁴²³. У Густынскім летапісе замест земгалаў значыцца жмудзь (жамайты)⁴²⁴. Хоць гэта і памылкова, аднак жмудзь-жамайты і земгалы былі, відаць, суседнімі плямёнамі, і, магчыма, назва другой паходзіла ад назвы першай, г. з. земгалы — тыя, што жывуць у канцы жамайтаў. Земгалы ўжо раней былі пакораны Полацкам, але, як слышна заўважыў яшчэ М. Карамзін⁴²⁵, у дадзены момант выйшлі з падначалення і перасталі плаціць даніну. Сапраўды, у «Аповесці мінулых гадоў», якая складзена ў пачатку XII ст., адзначана, што земгалы ў ліку іншых падзвінскіх плямёнаў даніну даюць Русі. А браць даніну з іх мог толькі Полацк. Апроч яго ніводная руская зямля не магла пашы-

раць сваю ўладу на Ніжнє Падзінне. Земгалы былі самым усходнім з падзінскіх плямёнаў, і таму іх непакорнасць пагражала Полацку страціць уладу над астатнімі падзінскімі плямёнамі, якія жылі далей на заход. Гэтая акалічнасць асабліва ўстрывожыла Усяславічаў. З летапіснай інфармацыі мы даведваемся, што ў паходзе ўдзельнічалі ўсе браты Усяславічы. А гэта з'яўлецца пераканаўчым сведчаннем таго, што ўдзелы, якія з'явіліся ў Полацкай зямлі, і іх князі, нягледзячы на часовую варожасць і барацьбу паміж імі, не страцілі разумення агульных інтэрэсаў усёй зямлі. Паход на земгалу быў задуманы як грандыёзная вайсковая кампанія, якая патрабавала ўдзелу ўсіх дружын зямлі. Аднак, у адрозненне ад паходу на язвягаў у 1102 г., гэты паход быў выключна няўдалым і катастрафічным па сваіх выніках для Полацка. Магчыма, што тут мела месца няўзгодненасць у дзеяннях усіх дружын. У тацішчаўскіх матэрыялах паказана, што гэта няўдача з'яўлялася вынікам тактыкі земгалаў, якія, сабраўшыся ў вялікім мнстве, нечакана напалі з лясоў на неасцярожных палачанаў і перамаглі іх⁴²⁶. Разглядаючы пазней падзеі 1132 г. і 1162 г., мы ўбачым, што гэта тыповая тактыка балтаў.

Т. Нарбут таксама не абмінуў гэтай падзеі і, адносячы яе да часоў міфічнага літоўскага князя Кернуса, паказаў іх у свяtle перавагі Літвы над Руссю. Паводле яго, земгалы ўслед за няромай (латыголамі) не захацелі быць залежнымі ад Полацка. І вось Усяслаў (яго ўжо тады не было ў жывых) паслаў сыноў сваіх Гержэга (?) і Давыда супроща земгалаў, але апошняя разам з літвінамі перамаглі.

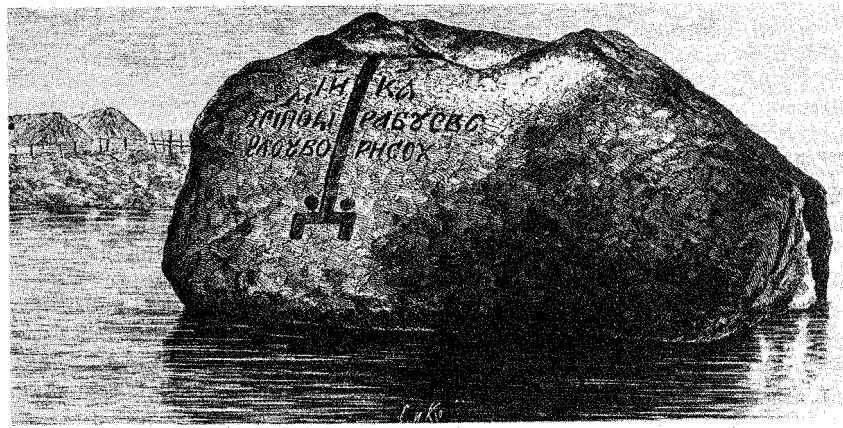
Цяжка сказаць, наколькі праўдзівая лічба ахвяр палачанаў — 9 тысяч чалавек, бо ў адным з летапісных варыянтаў мы бачым 900 чалавек⁴²⁷. Калі верыць першай, то яна сведчыць не толькі аб выключна цяжкім паражэнні, але і аб вялікай магутнасці ў той час Полацкай зямлі, якая магла сабраць пры малалікасці тагачаснага насельніцтва такое шматлікае войска для аднаго паходу. Але і другая лічба, хоць і меншая ў дзесяць разоў, таксама ўнушальная для таго часу. Магчыма, што яна і больш праўдзівая. На жаль, кропіны не захавалі факта аднаўлення палачанамі сваёй улады над земгаламі (ён, бяспрэчна, быў асветлены ў Полацкім летапісе). А што гэта было так, не можа быць сумнення, бо, прынамсі, да пачатку XIII ст., паводле нямецкіх хронік, Ніжнє Падзінне належала Полацку. Але на гэтым мы не заканчваем разгляд двух паходаў Барыса. Нам здаецца, што з імі звязана і ўзнікненне г. зв. Барысавых камянёў.

БАРЫСАВЫ КАМЯНІ

Гэтыя вялізныя гранітныя валуны пырокавядомыя як манументальная цомнікі нашай гісторыі і нашага старажытнага пісьменства. Былі выказаны розныя думкі пра іх з'яўленне і прызначэнне. Але ўсе яны не могуць быць прызнаны пераканаўчымі. Так, напрыклад, лічыць іх межавымі знакамі Полацкай дзяржавы няма падстаў, бо знаходзіліся яны ў месцах, якія не з'яўляліся ўскраінамі зямлі. Што яны былі пастаўлены ў гонар наведвання той ці іншай мясцовасці князем — таксама непарацанаўча: вельмі ўжо мала гэтых мясцін. Думка, што яны (правільней — надпісы на іх) былі сведкамі барацьбы полацкага князя з перажыткамі паганства, таксама не зусім слушная, бо хоць выява крыжа і можа пацвярджаць яе, дык змест надпісу супярэчыць гэтаму. Наўрад ці прызначаліся гэтыя камяні для таго, каб зрабіць менш небяспечным суднаходства па Дзвіне, бо большасць з іх знаходзіцца далёка ад гэтай ракі, на сушы.

У апошні час вядомы савецкі археолаг і гісторык Б. Рыбакоў выказаў меркаванне, згодна з якім усе надпісы на камянях былі зроблены па загаду полацкага князя Барыса ў страшэнны час голаду 1127—1128 гг. і павінны былі дараваць грахі палачанам і забяспечыць ім ураджай⁴²⁸. Аднак гэта гіпотэза не тлумачыць размяшчэнне Барысавых камянёў. У прыватнасці тое, чаму большасць з іх знаходзіцца па Дзвіне, на заход ад Полацка. Народная назва аднаго з камянёў «Барыс Хлебнік» не азначае яшчэ таго, што з імем Барыса ў гэтым выпадку асапыравалася старажытнае аграрнае свята першых усходаў ярыны, да якога яшчэ ў пачатку XII ст. прыўрочылі дзень святых Барыса і Глеба (2 мая). Назва «Барыс Хлебнік» хутчэй за ўсё дадзена каменю за падабенства яго формы з боханам хлеба.

Нам здаецца, што даследчыкамі не было дастатковай увагі звернута на змест надпісаў на камянях, якія ўсюды аднолькавыя. У іх паабапал восьміканечнага крыжа было выбіта: «Господи помози рабу своему Борису». Як бачым, у іх выказаны просьба да бoga памагчы Барысу ў нейкай важнай і цяжкай справе. Беручы гэта пад увагу і ўлічваючы месца знаходжанне Барысавых камянёў, можна прыйсці да пераканання, што з'яўленне іх звязана з вайсковым паходамі князя Барыса на язвягаў у 1102 г. і земгалаў у 1106 г. Як было ўжо адзначана вышэй, частка язвягаў жыла па суседству з Полацкай зямлём у Верхнім Панямонні, на поўдзень ад р. Заходняя Бярэзіна. Шлях на іх з Полацка мог ісці толькі праз вярхоўе Вяллі, на беразе якой і ляжаў вялікі валун. Паколькі адсюль было ўжо недалёка да язвягаў, з якімі

Адзін з Барысавых камянёў,
які знаходзіцца на Дзвіне паблізу горада Дзісны

прадстаяў бой, то Барысам і магло быць загадана выбіць вядомыя нам ужо слова. На жаль, гэты камень, як відаць, першы Барысаў (ён знаходзіцца і цяпер у в. Камень Вілейскага р-на), сапсанаваны, бо па загаду аднаго памешчыка быў знішчаны надпіс на паўднёвым і заходнім баках⁴²⁹.

Яшчэ больш паказальным з'яўляецца размяшчэнне Барысавых камянёў па Дзвіне. Усе яны знаходзяцца на захад ад Полацка. Першы з іх у 5 км ад яго, другі і трэці — у 5 і 7 км ніжэй ад г. Дзісны, чацвёрты — ля г. Друі. Нельга не заўважыць, што кірунак размяшчэння камянёў супадаў з кірункам паходу полацкіх князёў на чале з Барысам на земгалаў. Полацкія дружynы хутчэй за ўсё і рухаліся па Дзвіне, паколькі водны шлях тады быў найбольш зручны і танны. Барыс разумеў усю цяжкасць задуманага ім грандыёзнага паходу і таму мог загадваць на кожным вялікім валуне высякаць слова аб божай дапамозе яму. Але гэта, як мы ўжо ведаем, не дапамагло.

Што надпісы на Барысавых камянях былі непасрэдна звязаны з вайсковымі паходамі, добра паказвае яшчэ адзін камень, праўда, ужо не Барысаў. Ен стаяў каля сяла Краслаўкі і быў знішчаны ў 1818 г. пры расчыстцы Заходній Дзвіны. Дык вось на ім было высечана: «Да не убоится душа моя врача моего яко с твёрдою рукою десницы отрасль Святополка Александръ»⁴³⁰. Паколькі ўпомнены камень знаходзіцца за крайнім Барысавым каменем на заходзе, то можна лічыць яго больш познім. Відавочна, што ён таксама звязаны з паходам у Ніжнядзвінскія землі. Але Аляксандар Святаполкавіч

Рагвалодаў камень, які знаходзіцца пад Оршай

у адрозненне ад Барыса ўжо не звяртаўся з просьбай да бога дапамагчы яму, а высякаў заклінанне, якое павінна было падбадзёрваць яго. Характэрна і тое, што замест крыжа тут быў выбіты шлем воіна з выявай сонца⁴³¹. Такім чынам, тое, што было зацемнена неканкрэтнасцю просьбы на Барысавых камянях, на гэтым камені праступае яскрава: усе гэтыя камяні — найперш памяткі пра паходы полацкіх князёў. Трэба думаць, што Барысаў камень ля вёскі Вялікі Гарадзец Талачынскага р-на быў таксама звязаны з нейкім паходам, пра які, на жаль, пісьмовыя звесткі да нас не дайшлі. Выбіваць надпісы на камянях напярэдадні здзяйснення вайсковых задум было традыцыяй у полацкіх князёў. Да гэтага прыбег і сын Барыса Рагвалод-Васіль, выбіўшы 7 мая 1171 г. на камені (паміж Друцкам і Оршай) надпіс, аналагічны надпісам на Барысавых камянях. Гэта ж пацвярджае і наяўнасць вялікай колькасці камянёў з выбітымі на іх крыжамі па Заходній Дзвіне аж да Ашэрадэна, г. зн. амаль да вусця гэтай ракі. І ўсе яны маюць падобенства з Барысавымі камянімі⁴³². Няма сумнення ў tym, што яны — яшчэ адно красамоўнае сведчанне полацкага пранікнення ў Ніжніе Падзвінне.

Вядомы і яшчэ адзін полацкі камень з надпісам «Сулибор хрыстъ», які ляжаў побач з трэцім Барысавым каменем ля в. Балоткі. Некаторыя даследчыкі расшыфроўвалі гэты надпіс так: «Моцны, храбры Барыс святы»⁴³³. Паколькі форма крыжа і характар надпісу на гэтым камені істотна

розняцца ад адпаведных выяў на іншых Барысавых камянях, то А. Сапуноў адносіў яго да пазнейшага часу. У прыватнасці ён лічыў, што гэты крыж і надпіс былі высечаны ў памяць Барыса⁴³⁴. Дарэчы, на вілейскім камені ёсць аналагічныя слова: «Воротишин хресьць». Магчыма, што Вараціша і Сулібор — імёны тых майстроў, якія высякалі надпісы на полацкіх камянях.

Варта яшчэ дадаць, што ў XVI ст. М. Стрыйкоўскі шырокавядомы ў народзе Барысавы камяні выкарыстаў у фальсіфікатарскіх мэтах. Каб давесці літоўскае, правільней — жамойцкае, паходжанне полацкіх князёў, ён сцвярджаў, што бачыў камень, які знаходзіўся у мілі ад Дзісны і ў сямі мілях ад Полацка і на якім меўся надпіс: «Вспоможи, господи, раба свога Бориса, сына Гінгвиловога». Далей ён прыпісаў гэтamu Барысу будаўніцтва Полацкай Сафіі і іншых храмаў. Ніяма чаго казаць, што гэта — грубая фальшыўка, бо добра вядома, што каменя з такім надпісам каля Дзісны ніколі не было і што Барыс быў не сынам выдуманага жамойцкага князя Гінгвіла, а сынам славутага Усяслава Чарадзея, які, як вядома, і будаваў Сафію. У свой час Я. Тышкевіч слушна зазначыў, што Стрыйкоўскі, пішучы гэта (маюцца на ўзве словы «сына Гінгвиловога»), забыўся, што «трымаў у руцэ пяро гісторыка»⁴³⁵. Трэба толькі пашкадаваць, што большасць полацкіх камянёў — гэтых неацэнных помнікаў нашай старажытнасці — загінула.

ГЛЕБ МЕНСКІ, ЯГО АСОБА І ДЗЕЙНАСЦЬ

Але вернемся да разгляду нашай гісторыі ў храналагічным парадку. Земгальская паражэнне полацкіх князёў не магло не выклікаць сярод іх спрэчак, разладу і суперніцтва за полацкі пасад. Уся віна за няўдалы паход была, відаць, узвалена на Барыса. Магчыма, што менавіта ў гэты час Барыс быў пазбаўлены вечам полацкага пасада і апошні перайшоў да Давыда, які і княжыў да 1127 г. Менш шчаслівы быў лёс Рамана Усяславіча. Калі прытырмлівацца меркавання І. Бяляева, што гэты князь знайшоў прыстанішча разам з Давыдам у Алега Святаславіча, то, магчыма, у адрозненне ад свайго старэйшага брата, ён не вярнуўся на радзіму і, паводле Ніканоўскага летапісу, апынуўся ў Разані, дзе і памёр⁴³⁶. Розныя крыніцы паказваюць розныя даты яго смерці: 1113, 1114 і 1116 гг. Удава Рамана пазней знаходзілася ў Полацку, была ігуменіяй манастыра, як засведчыла «Жыціе Ефрасінні Полацкай».

Сучасны выгляд рэштак дзядзінца
і вакольнага горада ў Друцку

Хоць паражэнне ў паходзе на земгалаў і для Глеба Менскага было адчувальнае, аднак яно не спыніла на доўгі час ажыццяўленне яго шырока задуманых планаў. З гэтага часу і да 1119 г. Глеб выступае на першы план полацкай гісторыі.

Калі Менскі ўдзел не быў першым удзелам, які з'явіўся ў Полацкай зямлі (нельга забывацца, што Ізяславль яшчэ ў канцы X ст. стаў уладаннем Рагнеды, што і магло з'явіцца пачаткам яго пэўнай асобнасці), то ён быў першым удзелам, які адыграў найбольш важную ролю ў Полаччыне. Выдзяленне Менскага княства не з'явілася выпадковым, яно было абумоўлена шэрагам прычын. Па сваім геаграфічным становішчы гэтае княства з'яўлялася падняпроўскай часткай Полаччыны, паколькі размяшчалася па Бярэзіне і Свіслачы. Не мениш істотнае значэнне мела і тое, што цэнтр княства — Менск — знаходзіўся ў вярховых Свіслачы, на мяжы з Нёманскім басейнам. Усё гэта і вызначыла для Глеба кірункі пашырэння тэрыторыі Менскага княства: на ўсходзе — да Дняпра, на захадзе — да Наваградка. З этнічнага боку Менскае княства таксама мела свае асаблівасці. Хоць насељніцтва тут было мяшанае, дрыгавіцка-крывіцкае (пры наяўнасці яшчэ паасобных балцкіх астравоў), яно ўсе ж пераважна было дрыгавіцкае, што дазваляла Глебу глядзець на сябе як законнага ўладара ўсяго гэтага племя, і тым самым дало яму яшчэ адзін кірунок росту княства — на поўдзень, у глыб карэннай прыпяцкай дрыгавіцкай тэрыторыі. Аднак экспансіўная палітыка Глеба найперш была абумоўлена эканамічнымі прычынамі. Сапрауды, толькі выхад да Дняпра, Прывіці і Нёмана мог вывесці Менск з іза-

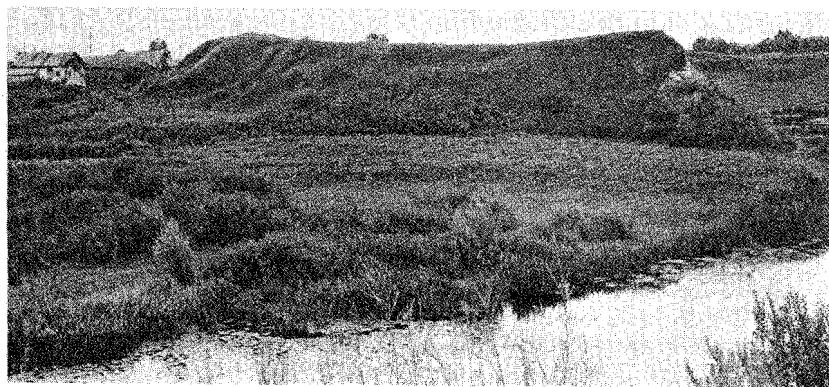
ляці і забяспечыць яму выхад на важнейшыя гандлевыя шляхі і панаванне над імі.

Урыўкавыя летапісныя паведамленні не даюць магчымасці аднавіць усе звёны ажыццяўлення палітыкі Глеба Менскага ў адноўкавай паўнаце. Відаць, трохі адцягнуў яе правядзенне ўдзел у паходзе на земгалау. Паражэнне ў ім, па ўсім відаць, намнога пагоршыла ваенна-палітычнае становішча Глеба Менскага, што змусіла яго пайсці на часовае прымірэнне з кіеўскім князем Святаполкам (дарэчы, Глеб быў жанаты з яго пляменніцай), пра што можа сведчыць пабудова Глебам у 1108 г. трапезнай у Пячэрскім манастыры і багатыя асігнаванні апошняму срэбрам і золатам. Магчыма, што гэтыя прыязнныя адносіны са Святаполкам і далі Глебу магчымасць прасоўвацца да Дняпра. Ба ўсякім выпадку, к 1116 г., а хутчэй за ёсё к 1113-му, калі памёр Святаполк, Глеб Менскі або валодаў Друцкам, Копысем і Оршай, або знаходзіўся з імі ў саюзе⁴³⁷. Не выключана, што, як лічыў І. Бяляеў⁴³⁸, менавіта Глеб Менскі ў сваім руху да Дняпра і заваяваў, умацаваўшыся ў Друцку, у гэты час Оршу і Копысь, якія належалі Смаленску. У такім выпадку можна думакаць, што Глеб выкарыстаў варожасць паміж Ізяславічамі і Манамахам, які, будучы ўладальнікам Смаленска, не выступіў адразу супроць Глеба пасля захопу ім Орши і Копыся. Выхад да Дняпра намнога павялічыў сілы Менска, што дало яму магчымасць пераключыць сваю ўвагу ў іншыя бакі, а менавіта ў кірунку Прыпяці. Аднак цяпер змяніліся палітычныя абставіны: у Кіеве пасля смерці Святаполка сеў па запрашэнні кіяўлянаў Уладзімір Манамах, даўні непрыяцель Полацка і Менска. Відаць, з гэтага часу зноў пачынаецца абвастрэнне адносін паміж Менскам і Кіевам. Паводле кіеўскіх крыніц, уся віна за гэта клалася на Глеба. Асабліва непрывабнай асоба гэтага князя выступае са звестак Т. Нарбута. Як ёсё, што напісана ім, так і гэтыя паведамленні не могуць не выклікаць сумнення ў сваёй праўдзівасці. І ёсё ж у іх ёсць паасобныя моманты, якія не супярэчаць іншым крыніцам і таму заслугоўваюць увагі.

Дык вось, паводле Т. Нарбута, Глеб Менскі быў чалавекам нораву жорсткага і неспакойнага, які сваімі пачварнымі ўчынкамі выклікаў на сябе гнеў вялікага князя Святаполка, што апальчыўся разам з іншымі князямі на яго ў 1104 г. Падбадзёраны гэтым няўдалым паходам на яго, Глеб прыгнітаў сваіх падданых рознымі спосабамі і не даваў спакою суседзям. Уладанні яго апусцелі: народ бег у суседнія землі і асабліва ў Літву Завілейскую, у якой тым часам панаваў Жывінбуд. Князь менскі часта нападаў на яго ўладанні аж да р. Дзітвы і паланіў безбаронных земляробаў. Нарэшце

выведзены з цярпення Жывінбуд у сваю чаргу напаў у 1114 г. на Менскіе княства, спусташаючы яго, дайшоў да самай сталіцы, якую, узяўшы прыступам, спаліў і гэтым да таго застрашыў Глеба, што ён на доўгі час пакінуў яго ўладанні ў спакоі. Але, перастаўшы турбаваць Літву, Глеб звярнуўся ў другі бок, на землі братнія (?), спустошваў іх воласці і выводзіў у палон земляробаў. Ад Прыпяці да Дняпра, ад вярхоўя Нёмана да Дзвіны дыміліся лепшыя вёскі і воласці пад яго лютымі набегамі: цягнуўся на юг часны народ у няволю, прадаваў яго ў рабства ў далёкія краі і нават за мора ці сяліў у пустэльных ваколіцах Бярэзіны. Глеб да таго прывучыў баяраў сваіх да гэтага пачварнага промыслу, што яны зрабіліся сапраўднымі гандлярамі нявольнікаў. Па ўсяндна раздаваліся скаргі і наракані супроць варварскага промыслу. Уладзімір Манамах сарамаціў Глеба, пагражая яму, прымусіў нават кіеўскага мітрапаліта падвергнуць анафеме менскага князя і яго паплечнікаў. Нарэшце, калі і гэта не наставуміла іх, то сам вялікі князь, злучыўшыся з Давыдам Чарнігаўскім і Ольгавічамі, узяў у 1116 г. Оршу і Копысь, гарады, як бачым, належныя да Менскага княства, — уціхамірый Глеба і дараваў яму. Але, зноў ім угніваны, даручыў у 1119 г. сыну свайму Яраполку пакараць Глеба і яго баяраў злачынных. З'явілася мноства ахвотнікаў для гэтага як бы крыжовага паходу, бо Глеб і яго баяры былі праклятыя, нават Жывінбуд прыняў ўдзел у гэтым паходзе. Разбіўшы нагалаву мяччанаў на берагах Бярэзіны, Яраполк пайшоў на Друцк — удзел Менскага княства, галоўнае месцазнаходжанне гандляроў нявольнікамі, узяў прыступам крэпасць і, зраўняўшы горад з зямлём, жыхароў перасяліў на новае месца, дзе заснаваў новы горад Наваградак-Жэлні. Глеб быў адведзены палонным у Кіев, дзе і памёр 13 верасня 1119 г.⁴³⁹. На жаль, Нарбут не ўказаў, адкуль пачэрпнуты ім некаторыя з гэтих звестак, якіх мы не знаходзім у вядомых нам крыніцах. Мы прывялі поўнасцю гэту вытрымку, каб пасля ў ходзе разгляду далейшай гісторыі звяртацца да яе, указываючы на яе праўдападобныя і сумніцельныя дэталі.

Найперш гэтыя звесткі цікавыя тым, што яны зноў пацвердзілі факт суседства Літвы з Менскім княствам і тым самым засведчылі сапраўднае месцазнаходжанне гэтай гістарычнай вобласці ў XII ст. Варта ўвагі, што тут выяўлена перасяленне людзей з Менскага княства ў Літву, а гэта гаворыць аб паступовай славянскай каланізацыі Літоўскай зямлі. Цалкам магчымымі з'яўляюцца і выпадкі нападу Глеба Менскага на Літву як суседнюю зямлю. Гэтаму не супярэчаць і тацішчаўскія матэрыялы, з якіх відаць, што Глеб у 1119 г. ваяваў разам з Смаленскай і Новагородской вобласцю⁴⁴⁰, што магло

Лукомль, гарадзішча

быць зроблена толькі праз Літву. Імя літоўскага князя Жывінбуда не прыдумана Нарбутам. Яно сустракаецца ў Галіцка-Валынскім летапісе пад 1215 г. як імя старэйшага літоўскага князя. Вядома, князь з такім імем мог быць і раней, у пачатку XII ст., тым болей што Нарбут у сваёй гісторыі гаворыць пра Жывінбудаў I і II. Але трэба ўлічваць, што Нарбут па прыкладу Стрыйкоўскага, «Кронік» і «Летапісцаў» XVI ст. мог пераносіць літоўскіх князёў як уяўных, так і сапраўдных з аднаго стагоддзя ў другое. Так што наяўнасць такога літоўскага князя ў той час з'яўляеца пытаннем проблематычным. Цяжка паверыць і ў факт нападу гэтага князя на Менск і ўзяцця яго ў 1114 г. Наўрад ці змог бы Глеб пасля такога спусташальнага набегу на яго ўладанні праз два гады адважыцца напасці на Слуцк. Хутчэй за ўсё Глеб мог пайсці на такі крок, значна ўмацаваўшыся за кошт Літвы, парабаваўшы яе аж да Дзітвы ці, больш верагодна, нават заваяваўшы яе. Менавіта толькі падначаліўшы днепройскія і нёманскія землі, Глеб Менскі змог набраць патрэбныя сілы для нападу на прылеглыя да Менскага княства дрыгавіцкія землі, якія ён лічыў сваімі.

Падзеі 1116 г. параўнальна добра асветлены ў крыніцах: аб іх гаворыць сам Манамах у сваім «Павучанні», дэталёвае адбіцце яны атрымалі ў «Аповесці мінульых гадоў» і ў В. Тацішчава, іх, як мы бачылі, не абмінуў і Нарбут. Толькі супастаўіўшы і прааналізаваўшы ўсе гэтыя звесткі, мы і зможем скласці больш-менш выразнае і аб'ектыўнае ўяўленне пра гэту драматычную старонку нашай гісторыі. Бяспрэчна, у аснову нашага разгляду трэба пакласці матэрыялы «Аповесці мінульых гадоў» і В. Тацішчава, паколькі яны самыя

дэталёвыя і таму заслугоўваюць найбольшага даверу. Паводле іх, падзеі разгортваліся так. Глеб Менскі пачаў вайну з вялікім князем Уладзімірам Манамахам. Ён напаў на дрыгавічоў і спаліў Слуцк (у В. Тацішчава памылкова «Луческ»). Сам Манамах, вельмі лаканічна тлумачачы прычыну свайго паходу на Глеба, гаварыў, што апошні захапіў яго людзей⁴⁴¹. Як слушна паказаў П. Галубоўскі, тут кіеўскі князь меў на ўвазе свой паход на Менск у 1116 г.⁴⁴². Такім чынам, адной з мэтаў нападу Глеба на дрыгавіцкія землі быў і вывад адтуль палону. З тацішчавскіх звестак відаць, што Манамах у адказ на гэта не пайшоў адразу на Глеба, а даручыў сваім паслам строга папярэдзіць менскага князя не рабіць больш такога зла. Аднак Глеб яшчэ больш заганарыўся і пачаў усяляк ганьбіць Уладзіміравых паслоў, ніколькі не каючыся ў сваім учынку і не хочучы скарыцца Уладзіміру. Больш за тое, Глеб сам стаў дакараць кіеўскага князя і пагражапць захапіць яго вобласць. Магчыма, як гэта мы даведваемся ў Нарбута, пасля гэтага Уладзімір, ведаючы пра набожнасць Глеба, рашыў звярнуцца да мітрапаліта з просьбай пра-клясці непакорнага князя. Але, відаць, і гэта не да памагло, што цалкам зразумела: інтарэсы сваёй зямлі для Глеба былі больш важныя, чым грахі перад богам. Нельга забывацца, што сыноў Усяслава было болей, чым удзелаў у Полаччыне, і таму князь, які аказваўся не на вышыні свайго становішча, мог лёгка апынуцца без удзела.

Вядома, ужытыя Манамахам перасцярогі ні ў якім разе нельга тлумачыць яго гуманнасцю. Гэты хітры і жорсткі палітык ведаў, што рабіў. А менавіта: найперш ён імкнуўся зрабіць моцны дыпламатычны націск на Глеба, запалохаць яго і тым самым без праліцця крыві прымусіць пакарыцца сабе. Аднак ён памыліўся ў сваіх разліках і толькі пасля гэтага звярнуўся да ражучых вайсковых дзеянняў. Як і раней, яшчэ пры Усяславе, Манамах выступіў у кааліцыі з іншымі князімі, у першую чаргу са сваімі сынамі: Вячаславам — князем смаленскім і Яраполкам — князем пераяслаўскім, стрыечным братам Давідам Святаславічам — князем чарнігаўскім і Ольгавічамі. З гэтага бачна, што на менскага князя рушыла ўся Паўднёвая Русь разам з моцна прывязаным да яе Смаленскам. Больш за тое, Манамах і даручыў сваім саюзнікам нанесці першы ўдар па Менскім княстве з усходу. Гэта быў адначасова і самы адчуvalы ўдар, бо яго задачай з'яўлялася адціснцца Глеба ад Днепра. Паколькі прыналежнасць Падднепройя Менску больш за ўсё пагражала Смаленску, то на яго князя Вячаслава — малодшага сына Манамаха, пастаўленага тут у 1113 г., — і была ўскладзена задача забраць гарады Оршу (яна, паводле В. Тацішчава, была ўзята пры-

ступам⁴⁴³) і Копысь, што ён і зрабіў, далучыўшы іх да сваіх уладанняў. Няма чаго казаць, якая гэта была страта для Менска. Калі Орша была важнейшым стратэгічным пунктам, валоданне якім адмыкала для Полаччыны дарогу на ўсход, на Смаленск, то Копысь меў вялікае эканамічнае значэнне, паколькі тут знаходзіўся перавоз праз Дняпро, мытня і корчмы, якія давалі выключна вялікія прыбылкі для княскай казны.

Але не толькі Вячаслаў, але і Яраполк і Давыд мелі спажыву з гэтага паходу. Яны, пранікнуўшы далей на тэрыторыю Менскага княства, захапілі 18 студзеня⁴⁴⁴ (такім чынам, падзея фактычна адбывалася ў 1117 г. паводле нашага календара) Друць, разрабавалі яго і «ўзялі на щыт», г. зн. вывелі насельніцтва, якое пасля пасадзілі ў Пераяслаўскім княстве ў спецыяльна пабудаваным горадзе Жэлні. Апошнє добра сведчыць, наколькі важна было захапіць палон для засялення ім бязлюдных прастораў. Захоп Друцка меў і стратэгічнае значэнне — гэтым самым Менск адразаўся ад Полацка і пазбаўляўся дапамогі з боку апошняга.

І вось толькі цяпнер, калі Глебу быў нанесены моцны флангавы ўдар, Манамах на чале свайго кіеўскага войска пайшоў на Менск (у «Аповесці мінульых гадоў» памылкова сказана «к Смоленску»). Лаўрэнцеўскі летапіс нават захаваў дакладную дату гэтага паходу — 28 студзеня, г. зн. праз 10 дзён пасля ўзяцця Друцка. Аднак Глеб не разгубіўся ад нанесеных яму ран і рашыў абараніцца ад Манамаха, не выходзячы за сцены свайго горада, паколькі для вайны на адкрытай прасторы ў яго не хапала войска⁴⁴⁵. Відаць, да такой тактыкі прыбег быў Глеб і ў 1104 г., калі Менск застаўся непрыступны для непрыяцеля, таму і цяпнер вырашыў заняць абарону за сценамі горада. Убачыўшы непрыступнасць Менска, Уладзімір, не спадзеючыся на поспех (напэўна ж, улічыў вопыт 1104 г.) і каб не мець шмат страт, вырашыў браць Менск не прыступам, а працяглай аблогай, каб tym самым прымусіць Глеба пад пагрозай голаду добраахвотна здацца. З мэтай даць зразумець гэта менскаму князю ён загадаў будаваць для сябе і для войска зімовыя памяшканні, а таксама паставіць па ўсіх дарогах конныя заставы і з замлі Глеба сабраць корм для свайго войска і для коней⁴⁴⁶. І Глеб, сплоханы ўбачаным, вымушаны быў паслаць сваіх паслоў да Уладзіміра, просічы літасці. Усё гэта ўзрадавала Манамаха, бо ён разумеў, што доўгае стаянне зімой знясіліла б яго войска⁴⁴⁷ і перад ім магла б паўстать непрыемная перспектыва «не успеше ничтоже», вярнуцца назад, як гэта было ў 1104 г. Але, каб болей нагнаць страху на Глеба, Манамах з вялікім гневам сказаў, што яму не будзе літасці да таго часу,

пакуль Глеба і яго азлобленых дараднікаў скаванымі да яго не прывядуць⁴⁴⁸. З гэтымі словамі і адпусціў ён паслоў Глеба. Але адначасова таемна паслаў людзей да іх, каб яны падвучылі Глеба прасіць заступніцтва за сябе і іншых князёў, што Глеб, бачачы безвыходнасць свайго становішча, і зрабіў. І вось Манамах, як бы паважаючы просьбу князёў, абяцаў злітавацца над Глебам, калі ён сам да яго прыйдзе перапрошваць. І назаўтра Глеб разам з жонкаю, дзецьмі і вяльможамі прыйшоў да Уладзіміра і ў зборы ўсіх князёў прасіў літасці. Уладзімір жа, узяўшы ад Глеба абяцанне на далей быць паслухмяным, дараваў яму, вярнуў яму Менск і іншыя гарады і з войскам вярнуўся ў Кіеў⁴⁴⁹.

З разгледжанага бачна, што мір паміж Манамахам і Глебам быў дасягнуты шляхам кампрамісу. Першы, памятаючы аб выніках паходу 1104 г., не рызыкнуў браць прыступам Менск і, ужыўшы шэраг зманлівых тактычных прыёмаў, змусіў менскага князя да пакоры. Другі ж, прыняўшы ўмовы Манамаха, збярог сваю сталіцу ад разбурэння, а сваю зямлю ад далейшага рабавання і спусташэння. І ўсё ж спроба Менска завалодаць прыпяцкімі дрыгавіцкімі землямі, якія былі вельмі важныя для Кіева ў стратэгічных і эканамічных адносінах, абышлася яму дарагой цаной, стратай важнейшага ўчастка Падняпроўя, амагчыма, як думае Л. Аляксееў, і Верхняга Панямоння⁴⁵⁰, разрабаваннем і спусташэннем Друцка. Таму зразумела, што Менску змірыцца з гэтым азначала страту ўсяго таго, што было набыта ім у апошні час і што забяспечвала яму паўнакроўнае палітычнае і эканамічнае жыццё. Вось таму цалкам зразумела, чаму Глеб не мог доўга захоўваць мір з Манамахам. Аднак у яго не было дастатковых сіл, каб пачаць барацьбу з Кіевам. Паколькі ад страты Менска пацярпелі і інтарэсы Полацка, які, у прыватнасці, быў таксама адціснуты ад Дняпра, Глеб і звярнуўся па дапамогу да палачанаў, і яны не адмовілі яму ў гэтым, што яшчэ раз пацвярджае адзінства Полацкай зямлі і ў час раздрабнення на ўдзелы.

Трэба зазначыць, што падзеі, звязаныя з далейшай барацьбой Глеба, вельмі заблытаныя, і не толькі ў храналагічных адносінах, як лічыў В. Данілевіч⁴⁵¹. Сапраўды, розныя даты (1117, 1119) мы бачым не толькі ў розных крыніцах, але і ў адной і той жа⁴⁵². Аднак паколькі больш дэталёвым звесткі пра гэтыя падзеі мы знаходзім у тацішчаўскіх матэрыялах, то і бяром іх за аснову. Паводле іх, у 1119 г. Глеб Менскі разам з палачанамі «пакі начал воевати области Владимировых детей, Новогородскую (г. зн. Наваградскую.—М. Е.) и Смоленскую»⁴⁵³. Як бачым, першую названу Новаградская зямля, што вельмі паказальна. Гэта пацвярджае меркаванне

Л. Аляксеева, што Глеб Менскі ў 1116 г. страціў свае пазіцыі не толькі ў Падняпрої, але і ў Верхнім Панямонні. Менавіта іх, лічачы гэта больш лёгкай справай, Глеб і рашыў найперш захапіць, каб, узяўшы тут патрэбныя сілы і сродкі, выкарыстаць іх для адваявання Падняпроўя. Варта звярнуць увагу на наяўнасць у той час Новагародскай вобласці. Прайшло семдзесят гадоў з нечым з часу заснавання Новагародка (1044 г.), як ён ужо стаў цэнтрам гісторычнай вобласці ў Верхнім Панямонні. Мы ўжо ведаем, што Наваградак быў заснаваны найперш як умацаваны пункт Кіева для панавання яго над Літвой, якая была суседній з Полацка-Менскай зямлём. І таму натуральна, як ужо адзначалася намі, ён стаў яшчэ адным вузлом супяречнасцяў паміж Кіевам і Полаччынай. Нездарма ж Усяслаў Чарадзей у 1067 г. накіраваў супроць яго свой удар. Тоё ж самае недзе паміж 1116 і 1119 гадамі зрабіў і Глеб. Магчыма, Т. Нарбут меў нейкія крыніцы, якія сведчылі аб паходах Глеба на Літву, у якой нібыта княжыў Жывінбуд. У святле тацішчаўскіх звестак аб tym, што Глеб ваяваў Новагародскую вобласць, гэтая паведамленні выглядаюць не такімі ўжо фантастычнымі, бо, зразумела, каб адваяваць Літву ці частку яе, трэба было ваяваць з Новагародкам, які належала некаму з «дзяцей Уладзіміравых». Крыніцы не паведамляюць пра вынікі гэтага паходу. Аднак трэба думаць, што ён быў паспяховы, бо інакш Глеб не змог бы пайсці на Смаленскую вобласць, куды адышлі захопленыя ў Глеба Орша і Копысь. Хутчэй за ўсё што гэты паход Глеба прывёў Уладзіміра Манамаха да дзеянняў у адказ. Ва ўсіх летапісах гаворыцца, што супроць Глеба выступіў сам кіеўскі князь, у В. Тацішчава — што ён паслаў для гэтага сына Мсціслава, а паводле Т. Нарбута — Яраполка. Але гэта апошніе — яўнае блытанне з падзеямі 1116 г., калі Яраполк сапраўды «ўзяў на шчыт» Друцк, што Т. Нарбут адносіць да 1119 г. Ззначым яшчэ пра беспадстаўнасць сцверджання Нарбута аб tym, што Яраполк перасяліў палонных дручанаў на месца Наваградка і гэтым паклаў пачатак заснаванию горада. Документ 1589 г., на які спасылаўся Т. Нарбут і ў якім нібыта значыўся Жэлненскі падзамак, не захаваўся⁴⁵⁴. Калі б такі падзамак меўся ў сапраўднасці, то ён, напэўна, быў бы зафіксаваны і ў іншых дакументах.

Нам здаецца, што ў пытанні, хто хадзіў на Глеба ў гэты час, большую перавагу трэба аддаць звесткам Тацішчава, што ў некаторай ступені пацвердзяць падзеі 1127—1129 гг. Мсціслаў, у хуткім часе прыйшоўшы да Менска, прыступам узяў яго і, не прыняўшы просьбы Глеба аб міры, паланіў князя і прывёз у Кіеў, дзе, як паведамляе Іпацьеўскі летапіс, менскі князь памёр 13 верасня 1119 г.⁴⁵⁵. Пахаваны ён быў

у Кіева-Пячэрскай лаўры ў галавах Фядосія. Праўда, дата смерці Глеба можа быць аспрэчана, паколькі ў Іпацьеўскім летапісе пасля паведамлення пра смерць жонкі Глеба ў 1158 г. зазначана, што яна сорак гадоў была ўдавой, з чаго можна меркаваць аб смерці Глеба ў 1118 г., гэтак жа як і аб яго паланенні ў гэтым годзе. Паўтараем, падзея гэтая ў храналагічных адносінах вельмі заблытаная.

Нельга не звярнуць увагі на невялікі час, які прайшоў між узяццем Глеба ў палон і яго смерцю, што не можа не навесці на думку аб яе гвалтоўным характары. Што ж, Глеб Менскі быў моцнай палітычнай постаццю, як і ў свой час яго бацька Усяслаў, прыносіў шмат клопатаў Кіеву, і таму хутчэйшае пазбаўленне ад яго для Манамаха было пажаданым. Кіеўскія князі на прыкладзе падзеі 1068 г. добра ведалі, як небяспечна тримаць у Кіеве палоннага полацкага князя і да якіх непажаданых эксцэсаў гэта можа прывесці. Значна пазней, у 1147 г., з намовы групоўкі кіеўскіх баяраў, якія баяліся паўтарэння гісторыі з Усяславам, быў забіты князь Ігар, што заходзіўся тады «ў порубе». Што казаць ужо тады пра 1119 г., калі яшчэ было ў памяці шыроке народнае паўстанне ў 1113 г., і хто ведае, ці не пасадзілі б у ходзе яго, як гэта было з Усяславам у 1068 г., на кіеўскі пасад зноў полацкага князя, скажам, Глеба, каб ён тады трапіў у палон? Беручы гэта пад увагу, нельга здзіўляцца, чаму так хутка памёр Глеб. Аднак усё гэта толькі меркаванні.

Захоплены войскамі Мсціслава, Менск быў далучаны да кіеўскіх уладанняў. Паводле меркаванняў некаторых даследчыкаў, ён не быў аддадзены непасрэдна каму-небудзь з сыноў Манамаха, а кіраваўся апошнім праз яго мужкоў⁴⁵⁶.

У Т. Нарбута Глеб Менскі выступае вельмі адыёзнай фігурай — жорсткі, хітры, здольны на пачварныя ўчынкі. Верагоднасць такога абвяргаць нельга, бо ўсё гэта было характэрна для ўсіх тагачасных уладароў, і Глеб не мог быць рэдкім выключэннем. Варта ўвагі паведамленне Т. Нарбута аб вялікіх памерах нявольніцкага гандлю ў Менскім княстве. І хоць не пацверджанае ніякімі крыніцамі, tym не менш яно небеспадстаўнае. У сучаснай гісторычнай науцы ўсё больш мацнеюць галасы тых, хто сцвярджает, што панаванні ва Усходняй Еўропе ў той час не феадальнага, а рабаўладальніцкага ладу⁴⁵⁷. Менскае княства таксама не магло быць выключэннем з гэтага. Таму цалкам магчыма, што як сам Глеб, так і яго баяры вялі нявольніцкі гандаль. Магчыма, што сапраўды Друцк як горад, які блізка заходзіўся ад Дняпра, і быў найбольш важным цэнтрам нявольніцкага гандлю. Набегі Глеба на суседнія землі маглі мець адной з мэтай захоп людзей, якіх пасля пускалі на продаж.

Трагічны фінал дзейнасці ніколькі не змяншае значэння Глеба Менскага ў нашай гісторыі. Д. Леанарадаў зусім слушна зазначыў, што сцяг барацьбы Рагвалодавічаў з цэнтра-лісцікімі памкненнямі Кіева пасля смерці Усяслава апынуўся ў руках Глеба⁴⁵⁸. Пад гэтым сцягам праішла бурная шпарка-цечная дзейнасць гэтага самага выдатнага нашчадка Усяслава. Поўнасцю аддаўшыся справе пашырэння і ўзбагачэння свайго княства, Глеб ніколі не траціў здольнасці бачыць агульныя інтарэсы ўсёй Полацкай зямлі. Больш за тое, кожны ўдзел фактычна браў на сябе паасобныя ўнутраныя і знешнепалітычныя задачы ўсёй Полацкай зямлі, якая к гэтаому часу значна паширылася і не магла ўжо з аднаго цэнтра функцыяніраваць ва ўсёй складанасці свайго дзяржаўнага жыцця. Вось жа Менскае княства і ўзяло на сябе найперш такую важную задачу Полацка, як аднаўленне адзінства крывіцкай і дрыгавіцка-прыпяцкай земляў, парушанае яшчэ ў часы Аскольда і Дзіра, часова адноўленае Рагвалодам і страчанае зноў пры Уладзіміру Святаславічу. Гэта імкненне да адзінства выяўлялася не толькі з боку Полацка, але і з боку дрыгавічоў, што бачыў не толькі Глеб, але, як пакажуць далейшыя падзеі, і самі кіеўскія князі. А гэта значыць, што дзеянні Глеба Менскага ў адносінах дрыгавіцка-прыпяцкіх земляў не былі валюнтарысцкія. У грандыёзных планах Глеба Менскага па далучэнні да свайго княства нёманскіх, дняпроўскіх і прыпяцкіх земляў добра выяўляюцца контуры будучай Беларусі і цэнтральнае значэнне ў ёй Менска. Ажыццяўленне гэтай ідэі праз восем стагоддзяў выдатна пацвердзіла выключную палітычную праніклівасць Глеба Менскага.

Пасля Глеба засталося троє сыноў: Валадар, Расціслаў і Усевалад, з якіх першы, як убачым, быў найболыш паслядоўным прадаўжальнікам справы бацькі.

З'ЕЗД У СМАЛЕНСКУ І ПАХОД НА ПОЛАЦК

Паражэнне Менска з'явілася пралогам да яшчэ большай трагедый, якая напаткала Полаччыну праз некалькі гадоў. Праўда, гэты прамежак часу застаўся амаль неасветленым у крыніцах. І толькі ў матэрыялах В. Тацішчава пад 1121 г. знаходзім такі запіс: «Владимир, князь великий, был с детми своими в Смоленске для рассмотрения несогласий и усмирения полоцких князей и некоторых других разпорядков»⁴⁵⁹. У свой час В. Данілевіч усумніўся ў праўдзівасці гэтага паведамлення⁴⁶⁰. Аднак Л. Аляксееў, грунтуючыся на паасобных

фактах, слушна лічыць гэты запіс вартым веры⁴⁶¹. У той самы час ён выказаў думку, што ўказанае паведамленне з'яўляецца паказычкам таго, што Уладзімір Манамах умешваўся ў справы полацкіх князёў як у справы сваіх васалаў і імпераційна дыктуваў умовы. Аднак мы лічым, што гэта катэгарычнае сцверджанне з'яўляецца вынікам няўажлівага чытання тэксту. Найперш звяртае ўвагу на сябе тое, што ў Смаленску быў не адзін Манамах, а і яго сыны, г. з. тут фактычна адываўся княскі з'езд накшталт з'езда ў Любечы і інш. На гэта ўказвае і тое, што тут апроч полацкіх спраў разглядаўся і шэраг іншых «разпорядков». Але ў такім выпадку гэты з'езд быў унікальны, бо на ім прысутнічалі і полацкія князі, што не назіралася на папярэдніх з'ездах. Чаго ж былі пакліканы сюды Усяславічы? У тэксле сказана, што Уладзімір прыехаў у Смаленск для разгляду іх «несогласій». Тут з тэксту незразумела, пра якія нязгоды ідзе гаворка. Паміж самімі полацкімі князямі ці паміж імі з аднаго боку і Уладзімірам і яго сынамі з другога боку? Але навошта было Манамаху, воньтнаму палітыку, мірыць полацкіх князёў паміж сабою? Наадварот, для яго асабліва былі выгадныя нязгоды паміж імі, і таму з яго боку было б недарэчным мірыць сваіх даўніх ворагаў. Са сказанага становіща зразумела, што тут маюцца на ўвазе нязгоды паміж полацкімі князямі і Манамахам. Можна думаць, што найважнейшай прычынай, якая жывіла гэтых нязгоды, была кіеўская анексія Менска і яго зямлі, з чым не маглі прымірыцца полацкія князі і таму выказвалі свой пратест, а то і пагрозу вярнуць назад заўважыць, што, магчыма, гэты з'езд адбыўся ў Менску, які памылкова, як у «Аповесці мінульых гадоў» і іншых летапісах пад 1116 г., названы Смаленскам.) Вось, як сказана ў тацішчавскім тэксле, для «усмирения» і былі выкліканы полацкія князі Манамахам. Напэўна ж, з боку Манамаха і яго сыноў была выказана пагроза, што калі Усяславічы не ўціхамірацца, то будуць мець справу са злучанымі сіламі ўсёй Русі. Вось для чаго разам з Манамахам прыехалі і яго «дзецы», каб полацкія князі наглядна ўбачылі, наколькі супроць іх салідарныя паміж сабою ўсе рускія князі. Як пакажуць далейшыя падзеі, полацкія князі не спалохаліся і не ўціхамірыліся, што і выклікала надзвычай дружны вайсковы наступ на Полацкую зямлю. Але гэта адбылося ўжо пасля смерці Манамаха, калі кіеўскі пасад заняў яго сын Mcціслаў.

Уладзімір Манамах, паводле думкі многіх гісторыкаў, з'яўляўся апошнім моцным кіеўскім князем, пасля смерці якога ў 1125 г. наступіў поўны развал Кіеўскай дзяржавы. Вядома, у палітычных, дзяржаўных і вайсковых талентах

Манамаху адмаўляць нельга, і ўсё гэта мела пэўнае значэнне для ўтрымання дзяржавы ад канчатковага распаду. Усю безнадзеянасць далейшага існавання «імперыі Рурыкавічай» не маглі не бачыць і полацкія князі. І таму адразу пасля смерці Уладзіміра намерыліся пакарыстацца гэтым. Аднак Кіеў, хоць і знаходзіўся ў стане палітычнага заняпаду, мог сабраць апошнюю сілы і нанесці Полацку жорсткі ўдар. Менавіта палаchanе сваімі дзеяннямі і выклікалі ў Кіева яго апошнюю магутную палітычную сутаргу, якая вельмі дорага каштавала Полацку.

На жаль, у крыніцах, у тым ліку такіх, як Лаўрэнцьеўскі і Іпацьеўскі летапісы, прычыны паходу рускіх войскаў на Полацк у 1127 г. не ўказаны, і гэта стала прычынай домыслу шэрагу гісторыкаў аб tym, што выклікала гэтую вайсковую акцыю Кіева. Тут меў значэнне і недавер да тацішчаўскіх звестак, якія лічыліся не вартымі ўвагі. Але цяпер, калі канчаткова даказана іх праўдзівасць⁴⁶², мы можам смела на іх абаперціся, бо менавіта ў іх і ўказана праўдзівая карціна гэтага паходу кіеўскіх князёў. Так, мы чытаем, што Mcціслаў паслаў войскі, бо бачыў «полоцкіх князей великое беспокойство, что области, данные братям и сыном его, непрестанно нападая, разоряли...»⁴⁶³. Найперш мы звернем увагу на тое, што гэтае сведчанне яшчэ раз пацвердзіла адзінства ўсіх полацкіх князёў у змаганні за інтарэсы сваёй зямлі. Далей ясна вынікае, што палаchanе, не змірыўшыся са стратай Менска і іншых гарадоў і земляў, раздадзеных Манамахавічам, бесперастанку імкнуліся адваяваць іх. І таму з усіх меркаванняў наконт кіеўскага наступлення на Полаччыну было самым слушным меркаванне С. Салаўёва, які зазначыў, што, «быць можа, Усяславічы не маглі забыць страты Менска і гэта было галоўным повадам для вайны»⁴⁶⁴. Сапраўды, з анексіяй Менска Полацк, ужо нічым болей не заслонены, быў адкрыты для нанясення яму непасрэднага ўдара, і таму не мог не імкнуцца да адваявання свайго паўднёвага фарпоста. З другога боку, Кіеў таксама разумеў стратэгічнае значэнне Менска для Полацка і таму не жадаў выпускаць яго з сваіх рук, каб выкарыстаць гэты плацдарм для вырашальнага ўдару па Усяславічах.

Толькі ў Іпацьеўскім і Густынскім летапісах агульнарускі паход на Полацк значыцца пад 1128 г., ва ўсіх жа астатніх, у тым ліку і ў найбольш раннім Лаўрэнцьеўскім, — пад 1127 г. Улічваючы гэта, трэба прызнаць большую праўдзівасць датыроўкі ў астатніх крыніцах, хоць Л. Аляксееў палічыў патрэбным прытрымлівацца Іпацьеўскага летапісу⁴⁶⁵, не ўлічваючы яго дэфектыўнасці ў шэрагу месцаў і вельмі лаканічнага выкладу гэтих падзеяў у Густынскім летапісе.

Яшчэ ў свой час М. Доўнар-Запольскі адзначыў выключнае адзінства рускіх князёў у барацьбе з Полацкам і што таму яны з большай ахвотай ішлі на яго, чым на полаўцаў⁴⁶⁶. Сапраўды, паход 1127 г. быў выключны па колькасці яго ўдзельнікаў і велічыні іх войска. Гэта, у сваю чаргу, выклікала неабходнасць каардынацыі дзеянняў ўдзельнікаў таго грандывезной вайсковай кампаніі. Летапісныя матэрыялы паказваюць, што план яе быў распрацаваны ў дэталях. Паводле яго, шматлікія войскі саюзнікаў павінны былі ўвайсці ў Полацкую зямлю адначасова і ісці «четырьмя путьмі», накіраванымі супроць яе важнейшых абарончых пунктаў: Ізяславу, Лагожска, Барысава і Друцка. Найбольшыя сілы былі накіраваны на заходні фланг полацкай абарончай лініі, а менавіта на г. Ізяславу. Гэта вельмі важная акалічнасць, і мы на ёй павінны спыніцца больш падрабязна. Найперш мы бачым, што Ізяславу быў ужо цэнтрам асобнага ўдзелу і што, як пасведчыць далейшыя падзеі, меў свайго князя. У адрозненне ад суседняга Менска ён не быў далучаны да кіеўскіх уладанняў. Магчыма, што гэта было вынікам здзелкі Полацка з Кіевам. Успомнім, што, паводле В. Тацішчава, паход на Менск у 1119 г. рабіў па загаду Манамаха яго сын Mcціслаў. Не выключана, што ён хацеў адabraць ад Полацка і Ізяславу, але палаchanе адстаялі яго, згадзіўшыся на шлюб дачкі Mcціслава з ізяславскім князем Брачыславам, што як бы гарантавала лаяльнасць гэтага горада да Кіева. Але, як і ўсюды, так і тут, сваяцкі саюз лёгка ўступаў месца палітычным інтарэсам. Паколькі Ізяславу пасля страты Менска займаў крайнje паўднёвае становішча ў непасрэднай блізкасці да кіeўskіх уладанняў, то ён стаў як бы дубблерам Менска і быў ператвораны ў найбольш умацаваны бастыён, што і выявілася ў хуткім часе.

Як указвалася раней, паводле Лаўрэнцьеўскага летапісу, Ізяславу быў пабудаваны ў канцы X ст. кіeўskім князем Уладзімірам для Рагнеды і іх сына Ізяслава. Аднак гэта легенда. Звычайна князі будавалі гарады ў сваё імя, і таму больш верагодна, як заўважыў М. Доўнар-Запольскі, што Ізяславу быў пабудаваны самім Ізяславам як каланізацыйны пункт⁴⁶⁷, з якога пачалося полацкае пранікненне ў Літву. Нездарма ж у Густынскім летапісе сказана, што Mcціслаў паслаў усіх князёў «в Литву ко Ізяславлю»⁴⁶⁸. Відаць, і гэта пакажуць далейшыя падзеі, Mcціслаў добра ведаў прызначэнне Літвы для Полацка як аднаго з рэзерваў яго вайсковай магутнасці. Таму ўзяцце Ізяслава войскамі Mcціслава побач з іншым ставіла сваёй мэтай адrezаны ад Полацка Літву.

Усе гэтыя абставіны і змусілі Mcціслава паслаць на Ізяславу найбольшыя сілы, якія складаліся з войскаў чатырох

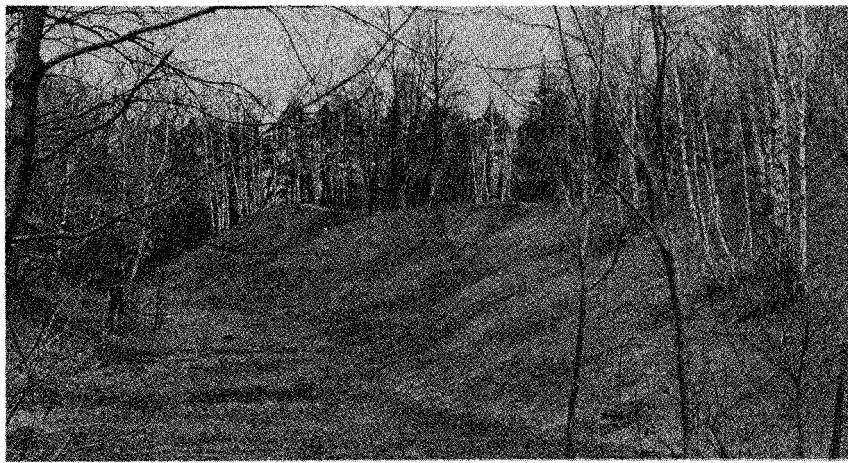
Князь Ізяслав Мсцілавіч бярэ Лагойск у 1127 годзе.
Мініячюра з Радзівілаўскага летапісу

князёў: Андрэя з Уладзіміра Валынскага, Вячаслава з Турава (абодва браты Мсціслава), Усевалада з Гародна (сучасныя даследчыкі бяздоказна атаясамляюць яго з г. Гродна, некаторыя ж іншыя, як А. Няволін, П. Сямёнаў, М. Доўнтар-Запольскі, бачылі ў ім м. Гародна Пінскага павета, што болей слушна) і Вячаслава Яраславіча з Клецка. На Лагожск, які займаў адно з цэнтральных месцаў у абароне Полаччыны, было пасланы войска на чале з сынам Мсціслава, што княжыў у Курску. Вельмі важная задача стаяла і перад чарнігаўскім князем Давыдам Ольгавічам і яго братамі, якія ў саюзе з торкамі на чале з ваяводам Іванам Вайцішчам павінны былі ўзяць Барысаў, а адтуль ісці на Стрэжаў (Л. Аляксееў атаясамляе яго з в. Стрыжава ў сучасным Бешанковіцкім раёне⁴⁶⁹, што верагодна, бо ў В. Тацішчава значыща «Стрижев»⁴⁷⁰), а адтуль ужо адкрываўся шлях на Полацк. На смаленскага князя Расціслава, сына Мсціслава, было ўскладзена ўзяцце Друцка (як бачым, гэты горад адрадзіўся пасля яго разбурэння ў 1116 г.).

Каб не даць магчымасці Полацку сканцэнтраваць свае сілы на якім-небудзь адным участку, а таксама ўнесці ў асяроддзе яго насельніцтва страх і разгубленасць, было

дамоўлена паміж удзельнікамі кааліцыі «пуститься на вороп», г. зн. штурмаваць чатыры полацкія гарады адначасова, а менавіта 4 жніўня. Аднак гэты план быў парушаны Ізяславам, які на дзень раней пачаў ваенныя дзеянні. Праўда, лётапіс не дае падставы сцвярджаць, што ён непасрэдна стаў браць «на вароп» Лагожск, бо там толькі і сказана, што ён «зая людей от города», г. зн. тых, што абаранялі Лагожск, і якія, «устрашившеся» вялікай сілы, здаліся. Мы не можам з упэўненасцю сказаць, ці ўзяў Ізяслав Ізяславу Лагожск, бо ў лётапісе сказана, што ён «перестран два дни у Логожска» (значыць, не ў горадзе, каля яго), не пайшоў далей на Полацк, а накіраваўся да Ізяславу. Нельга ўпэўнена сказаць, чым гэта было выкліканы: ці тым, што ў задачу Ізяслава не ўваходзіла ісці на Полацк, паколькі гэта, як думае Л. Аляксееў, ускладвалася выключна на чарнігаўцаў і торкаў, ці неабходнасцю аказаць сваім дзядзькам, якія штурмавалі Ізяславу, дапамогу, як сказана ў В. Тацішчава⁴⁷¹. І вось, ідучы з Лагожска ў Ізяславу, Ізяслав бярэ ў палон князя Брачыслава. Трэба зазначыць, што гэта не зусім яснае месца ў лётапісе. Па-першае, хто такі Брачыслаў. Імя гэта — чыста полацкае. Праўда, у кіеўскага князя Святаполка малодшы сын наасіў таксама гэта імя. Аднак што мы тут маем справу не з ім, не можа быць і гаворкі, бо за некалькі месяцаў да паходу на Полацк ён памёр⁴⁷². У літаратуры наконт месца князявання Брачыслава назіраецца блытаніна. Так, Л. Аляксееў на адной і той жа старонцы сцвярджае, што гэта быў лагожскі князь, а пасля, што гэта быў ізяславскі князь⁴⁷³. Выказвалася думка, што ён быў лагожска-ізяславскім князем⁴⁷⁴. Аднак з далейшага тэксту лётапісу, як убачым, можна ўпэўнена меркаваць, што Брачыслаў быў ізяславскім князем, што і дае нам цвёрды грунт гаварыць аб наяўнасці побач з Менскім і Ізяславскага ўздзела Полацкай зямлі. Пры якіх жа абставінах Брачыслаў трапіў у палон да свайго швагра Ізяслава? У лётапісе гаворыцца, што ён ішоў «к отцу своему» і аказаўся ў час паланення «посреде пути». Паколькі Ізяслав ішоў з войскам ад Лагожска да Ізяславу і на паўдэрозе сустрэў Брачыслава, то зразумела, што апошні ішоў у адваротным кірунку, г. зн. з Ізяславу ў Лагожск, дзе, па ўсім відаць, і быў яго бацька. І гэта закрэслівае сцверджанне, нібыта Брачыслаў быў ізяславска-лагожскім князем. А вось менавіта хто быў бацькам Брачыслава, і застаецца невядомым, бо лётапіс не называе яго імя. Ва ўсякім выпадку, не мог быць яго бацькам Давыд⁴⁷⁵, бо вядома, што ён у гэтых час быў князем у Полацку, а не ў Лагожску.

З лётапісу не відаць, чаго ішоў Брачыслаў да свайго бацькі. Магчыма, што і на дапамогу яму, як сказана ў В. Та-

Гарадзішча старажытнага Лагойска

ціпчава⁴⁷⁶, не ведаючы, што тое ж самае чакае і яго горад (напад на Лагожск пачаўся на дзень раней). Сапрэуды, летапіс далей сведчыць, што ізяславцы абараняліся без свайго князя. Летапіс таксама паказвае, што Брачыслаў, відаць, убачыўшы войска Ізяслава, спалохайся і «не мог пойти ни сёмо, ни овамо» «и иде шорину своему в руце». И вось Ізяслав, ведучы зараз Брачыслава і палонных лагожцаў (паводле В. Тацішчава, «знатнейших»), рухаўся да Ізяславія.

Ізяславцы сустрэлі ворагаў мужна і стойка супраціўляліся, нягледзячы на шматлікасць непрыяцеля і адсутнасць свайго князя. Але калі, убачыўшы яго і лагожцаў, што ішлі да Ізяславія і якім нічога дрэннага не было зроблена варожым войскам, ізяславцы, акружаныя сіламі пяці князёў, вымушаны былі здацца, паверыўшы слову Вячаслава (князя тураўскага), што яны не будуць «узяты на шчыт». Гэта было ўвечары, а ноччу апантанае прагай рабаваць войска ўварвалася на чале з ваяводамі Вараціславам і Іванкам у Ізяславіль і пачало свае бясчынствы. Нават з вялікімі цяжкасцямі і з «праніцём крыві» ўдалося выратаваць ад рабунку маёмасць дачкі Мсціслава, жонкі Брачыслава (апошніе з'яўляецца яшчэ адным доказам, што Брачыслаў быў ізяславскім князем, паколькі яго жонка жыла ў Ізяславілі).

Трэба зазначыць, што летапіснае паведамленне аб падзеях 1127 г. вельмі падрабязнае ў пачатку, у канцы зусім кароткае. Так, у ім нічога не паведамляецца, як разгорта-

ліся ваенныя дзеянні ў Барысаве і Друцку, і таму можна толькі здагадвацца, што вынікі іх былі не менш агідныя, чым у Ізяславілі, асабліва калі ўлічыць, што ў складзе тых войскаў былі торкі.

І ўсё ж, нягледзячы на такія жорсткія ўдары, Полацк яшчэ не траціў надзеі і мог весці барацьбу. Але калі з поўначы ў напрамку Неклача пачало рухацца наўгародскае войска на чале з Усеваладам Мсціславічам (сыном вялікага князя), у выніку чаго Полацкая зямля была сціснута з усіх бакоў, стала зразумелая бесперспектыўнасць выратаваць краіну ад заваявання вайсковымі сродкамі, і ўся надзея была ўскладзена на дыпламатычныя перагаворы. Асабліва паказальна тое, што ў гэтыя крытычныя моманты для Полаччыны на першы план выступае веча. Тацішчаўскія звесткі яскрава паказваюць гэта. Веча ў выпадку крайняй неабходнасці лёгка маніпулявала сваімі князямі. Менавіта цяпер палаchanе (вядома ж, не ўсе, а іх веча, якое складалася з «лепшых людзей») усю віну за «ніяпраўду» ўсклалі на Давыда і іншых князёў, выдалі Давыда з сынамі з Полацка і ўзялі на месца яго Рагвалода-Барыса. Дарэчы будзе прыгадаць, што I. Бяляеў нават лічыў прычынай паходу 1127 г. тое, што Мсціслаў хацеў выкарыстаць барацьбу князёў Барыса з Давыдам за полацкі пасад, каб падначаліць сабе Полацк⁴⁷⁷. Аднак гэта не пацвярджаецца кропіцамі. У прыватнасці, нельга катэгарычна сцвярджаць, што ізяславскі князь Брачыслаў, што прыходзіўся зяцем Мсціславу, быў сынам Барыса, якога тады і падтрымліваў вялікі князь. З разгледжанага мы бачылі, што і Брачыслаў і яго ўдзел пацярпелі не менш, а можа, яшчэ больш ад паходаў кіеўскіх князёў.

Паводле летапісу, Мсціслаў згадзіўся з прапановаю палаchanau, ухваліў Барыса-Рагвалода на полацкім пасадзе, і на гэтym яго вайсковая кампанія на Полацкую зямлю як быццам закончылася.

Аднак тут паўстае пытанне: «Няўжо дастаткова было для Полацка толькі замены аднаго князя другім, каб спыніць такі грандыёзны паход?» Яно заўсёды хвалявалася даследчыкаў. Перш за ўсё слышна ўказвалася, што падобная сітуацыя складвалася не ўпершыню, што яна мела месца ў 1021, 1067 гадах, калі кіеўскія войскі, маючы магчымасць узяць Полацк, адмаўляліся ад гэтага намеру⁴⁷⁸. Нельга адмаўляць наяўнасці супярэчнасцяў паміж Манамахавічамі і Ольгавічамі, што магло перашкодзіць ажыццяўленню канчатковай мэты паходу — узяццю Полацка⁴⁷⁹. Але наўрад ці гэта прычына была галоўная. Апроч таго, летапіс не дае падставы гаварыць, што Барыс быў кампраміснай асобай паміж Манамахавічамі і Ольгавічамі⁴⁸⁰. У кропіцы ясна сказана, што

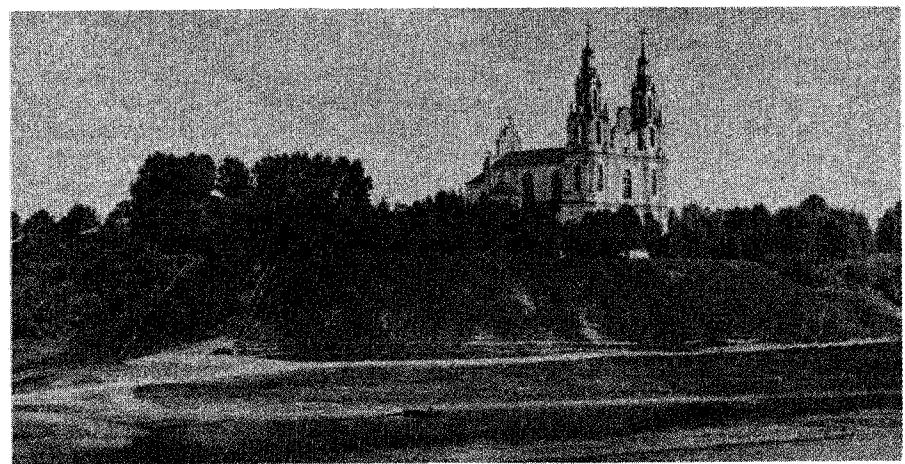
менавіта Мсціслаў адobreў кандыдатуру Рагвалода⁴⁸¹. Таксама нельга катэгарычна сцвярджаць, што Барыс у гэты час быў друцкім князем⁴⁸².

Перш за ўсё прычыну спынення паходу трэба бачыць у тым, што як і ў 1021, 1067, 1116 гадах, так і цяпер перад кіеўскімі князямі паўставала перспектыва зацяжной вайны з няпэўнымі вынікамі. Трэба ўлічваць, што кіеўскія войскі, маючы ў асноўным справу з паўднёвымі вандроўнымі плямёнамі, вялі вайсковыя дзеянні ва ўмовах стэпу, у адкрытай мясцовасці. І таму прыродныя ўмовы Полаччыны з яе пушчамі, болотамі, мноствам рэк і азёраў былі непрывычныя для паўднёварусаў. У закрытай мясцовасці для іх усюды тайлася пагроза (як убачым далей, у гэтым яны асабліва добра пераканаліся ў 1132 г.). Вось чаму Мсціслаў і ўсе ўдзельнікі кааліцыі, задаволіўшыся прызнаннем палаchanамі сваёй пакоры, рашылі спыніць далейшае прасоўванне. Да таго ж вярталіся яны не з пустымі рукамі. Калі пра войскі, якія бралі Ізяславль, сказана, што яны «возвратишаася с многым палоном», то трэба думаць, што і іншыя ўдзельнікі паходу мелі не менш здабычы. Хоць кіеўскія войскі адышлі з Ізяславля, Барысава, Друцка, аднак Менск не быў вернуты Полаччыне, што ў вялікай меры і прывяло да ўзнаўлення яго барацьбы з Кіевам.

ВЫСЫЛКА ПОЛАЦКИХ КНЯЗЁЎ, ПАХОДЫ НА ЛІТВУ І ІНШЫЯ ПАДЗЕІ

Барыс-Рагвалод на гэты раз нядоўга княжыў у Полацку. У наступным, 1128 годзе (паводле Іпацьеўскага і Густынскага летапісаў у 1129 г.) ён памёр. Не выключана, што гэтая смерць была паскорана самім палаchanамі, каб тым самым вызваліць сябе ад абавязательстваў перад Кіевам. Невядома, хто пасля смерці Барыса-Рагвалода заняў полацкі пасад. Паколькі ў ліку высланых пазней полацкіх князёў першыя названы Давыд, можна меркаваць, што ён зноў вярнуўся ў Полацк пасля смерці Барыса. Але справа тут не ў паасобным якім-небудзь полацкім князю, бо наступныя падзеі пакажуць, што ўсе яны былі адзінныя ў адстойванні інтэрэсаў сваёй зямлі.

Зусім невыпадкова, што менавіта ў гэты час, калі барацьба паміж Кіевам і Полацкам дасягае найвышэйшага напалу, у Лаўрэнцеўскім летапісе пад 1128 г. заносіцца ўжо вядомае нам паданне аб помсце Рагнеды Уладзіміру за нанесеную ёй і яе зямлі крыўды. Яно растлумачвала, чаму «меч взи-

Полацк. Верхні замак,
дзе мясціцца дзядзінец. XI—XIII стст.

мають Рогволожи внуци противо Ярославлих внуков» ці, як яшчэ больш выразна сказана ў тацішчаўскай крыніцы, чаму «непрерывно междо внучаты Изыславли и Ярославли происходит вражда, и меч содержат голый, к войне приготовленный»⁴⁸³.

Відаць, адной з умоў міру 1127 г. было патрабаванне ад палаchanau абавязкова ўдзельніцаў у вайсковых мера-прыемствах Кіева. І вось, як сведчаць тацішчаўскія крыніцы, Мсціслаў, збіраючыся ў 1128 г. у паход на полаўцаў, паслаў да ўсіх князёў, у тым ліку і да полацкіх (у тэксце сказана «к полоцким и кривицким»⁴⁸⁴) загад прыходзіць з войскам да Кіева, каб пасля супольнымі сіламі лягчэй перамагчы ворага. І ў той час, калі ўсе князі адгукнуліся на заклік Мсціслава, полацкія не толькі не паслухаліся, але і сваю адмову яшчэ падмацавалі здзеклівымі словамі: «Ты з Боняком Шелудяком здравствуите оба и управляйтесь сами, а мы имеем дома что делать»⁴⁸⁵. У гэтым адказе асабліва яскрава выявілася разуменне палаchanamі сваіх інтарэсаў. Зусім зразумела, што дзёрзкімі словамі палачанаў Мсціслаў «вельми оскорбяся»⁴⁸⁶. І таму адразу пасля свайго пераможнага паходу на полаўцаў ён прыступіў да расправы з Полацкам. Найперш мы даведваемся, што Полацк, як толькі Мсціслаў пайшоў на полаўцаў, адразу напаў на кіеўскія ўладанні, ці, як казаў Мсціслаў, «на пределы братеи» яго⁴⁸⁷. І гэта зразумела: Полацк за ўсёды выкарыстоўваў барацьбу Кіева

Якай Палачанін (з узятым мячом),
удзельнік Нейскай бітвы 1240 г. (мініяцюра XVI ст.)

на паўднёвых рубяжах для нападу на яго ўладанні. Трэба думаць, што палаchanе зрабілі спробу адваяваць Менск як найбольш важны для іх стратэгічны і эканамічны вузел, а таксама прыдняпроўскія землі з Оршай і Копысем. І гэта ў дадатак да ранейшага не магло яшчэ больш не ўгнявіць Мсціслава. З летапісных і тацішчавскіх звестак нельга зрабіць высновы аб новым паходзе рускіх князёў на Полаччыну. У В. Тацішчава толькі сказана, што Мсцілаў, вярнуўшыся з паходу на полаўцаў, «послав в Полоцк воевод своих»⁴⁸⁸. Вядома ж, гэтыя слова нельга разумець літаральна. Наіўна было б думаць, што ваяводы рызыкнулі б паказацца ў Полацку без войска. Ды ўжо тое, што былі пасланы менавіта ваяводы, гаворыць, што без вайсковай сілы тут не абышлося. Застаецца невядомым, ці аказалі палаchanе супраціўленне кіеўскім ваяводам. Вядома толькі, што яны, апынуўшыся ў Полаччыне, з мэтай атрымання больш лёгкай перамогі, узялі стаўку на раскол полацкага грамадства. Тактыка гэта была выпрацавана яшчэ ў Кіеве. Паводле В. Тацішчава, Мсцілаў загадаў сваім ваяводам аб'яўляць усім гарадам і землям Полаччыны, што не яны вінаватыя ў злачынствах перад ім і таму ім не будзе прычынена ніякага разбурэння і праліцця крыві, калі яны не заступяцца за сваіх князёў, адзіных віноўнікаў зла, прычыненага Мсціславу⁴⁸⁹. Вядома, ручанца за праўдзівасць гэтага, як і далейшага, мы не можам, тым болей што тыя адсутнічаюць у іншых крыніцах. Аднак

усё гэта ў духу сталай кіеўскай палітыкі ў адносінах да полацкіх князёў. Забойства Уладзімірам Рагвалодам і яго сыноў каля 980 г., захоп у палон кіеўскім троумвіратам у 1067 г. Усяслава Чарадзея і яго сыноў — усё гэта не што іншае, як імкненне знішчыць полацкую княскую дынастыю, якая, што мы ўжо адзначалі вышэй, была ўласцівым палітычнай аўтаноміі Полацкай дзяржавы. Мсцілаў, на вонцце папярэдніх двух гадоў упэўніўшыся, што замена аднаго полацкага князя другім ніякага істотнага выигрышу не дае, асабліва добра ўбачыў, чым былі для Полаччыны яе князі, і таму галоўны ўдар накіраваў супроты іх. І, як сказана ў В. Тацішчава, палаchanе вырашылі ахвяраваць сваім князямі, адмовіўшыся ваяваць за іх з Мсціславам, прымусілі іх ехаць на суд у Кіеў. Зноў-такі мы павінны сказаць, што ў гэтым нічога дзіўнага няма. Полацкае веча (а гэта менавіта яно і фігуруе пад імем палаchanau) мела вялікую сілу ў сваёй зямлі і трymala сваіх князёў у моцнай залежнасці ад сябе. Апошняя да таго ж не прымаліся на князяванне ў іншыя рускія землі і таму вымушаны былі пакорліва зносіць свою залежнасць ад веча. Гэта стала выразна выяўляцца ў XII ст., калі род Усяслава асабліва разросся. Вось чаму полацкае веча не цырымонілася са сваімі князямі, лёгка замяніяючи іх аднаго другім, чаму нямала прыкладаў мы ўбачым далей. Таму і цяпер, у момант найвялікшай небяспекі з прычыны пагрозы спусташэння і абласці бараніць яе перад непамернымі сіламі, яно прымусіла палаchanau ахвяраваць сваім князямі. Аднак сказанае не дае падставы думаць, што полацкае веча не даражыла сваёй княскай дынастыяй. Як рускія землі не бралі да сябе Ізяславічаў, так і полацкае веча не брала да сябе нікога, апроч Ізяславічаў, чым таксама падкрэслівала адданасць свайму княскому роду. Як пакажуць далейшыя падзеі, і на гэты раз, як і ў 1127 г., знешне дэманструючы свою пакорлівасць, палаchanе аддалі не ўсіх сваіх князёў. Некаторых з іх, відаць, маладзейшых, яны прыхавалі ў надзейным месцы, спадзеючыся на скоры прыход лепшых часоў.

Полацкія князі, схопленыя кіеўскімі ваяводамі, былі адвезены ў Кіеў. Там, відаць, над імі было наладжана нешта накшталт паказальнага суда, бо ў В. Тацішчава сказана: «Мстислав облича их перед князем»⁴⁹⁰. Намер Кіева канчатковая адварваць полацкую дынастыю Ізяславічу ад іх зямлі пачвярджае і прысуд, паводле якога яны высыпаліся ў Візантію, куды на трох лодках і былі адпраўлены разам з жонкамі і дзецьмі, г. зн. з усім родам. Чамусыці Л. Аляксееў лічыць незразумелым, якія князі былі высланы за непадначаленне Кіеву, і толькі на падставе познай «Степенной кни-

Арнамент на адкосе акна ў Барысаглебскай царкве
Бельчыцкага манастыра ў Полацку. XII ст.

ги» называе князёў Расцілава, Святаслава, Васіля і Івана. Аднак ранейшыя крыніцы, як, напрыклад, Іпацьеўскі летапіс, які ад высылцы полацкіх князёў расказваў пад 1140 г., апрош указанных называе першым Давыда, а Васіля і Івана ўказвае як Рагвалодавічаў, якія, відавочна, былі сынамі памёrlага ў 1128 г. Рагвалода-Барыса. Трэба думаць, што гэтая інфармацыя заслугоўвае большага даверу. Наяўнасць пяці высланых полацкіх князёў вельмі добра характерызуе іх адзінства і адкідае ўкаранелое ў гістарычнай навуцы сцвярджэнне аб занядзе Полацкай зямлі пасля смерці Усяслава ў выніку ўдзельнай варожасці яе князёў.

Як сведчаць усё тыя ж звесткі В. Тацішчава, выгнаныя ў Царград полацкія князі былі пасланы імператарам Іаанам, шваграм Мсціслава, у войска, якое змагалася супроты сарацинай (арабаў), і што яны служылі з пахвалой⁴⁹¹. Толькі двое з іх, браты Рагвалодавічи, каля 1140 г. вярнуліся на радзіму. Пра далейшы лёс астатніх ніякіх звестак у крыніцах мы не маем. Магчыма, што яны і закончылі сваё жыццё ў Візантыі, як гэта было з княгініяй Ксеніяй, жонкай Брачыслава (магчыма, ізяславіцкага князя), памершай у Царградзе і пахаванай у манастыры св. Даніла⁴⁹². Праўда, у пазнейшым Васкрасенскім летапісе ёсьць паведамленне аб лёсце яшчэ двух полацкіх князёў. Тут гаворыцца, што «вильняне взяше ис Царяграда князя Полотскага Ростислава Рогвалодовича детей Давила князя да брата его Мовколда князя, и тот на Вілне

первый князь Давил, брат Мовколда большой»⁴⁹³. Далей у летапісе сцвярджаецца, што гэтыя два браты Расцілавічы — Давіл і Маўколд — з'явіліся роданачальнікамі вялікіх літоўскіх князёў.

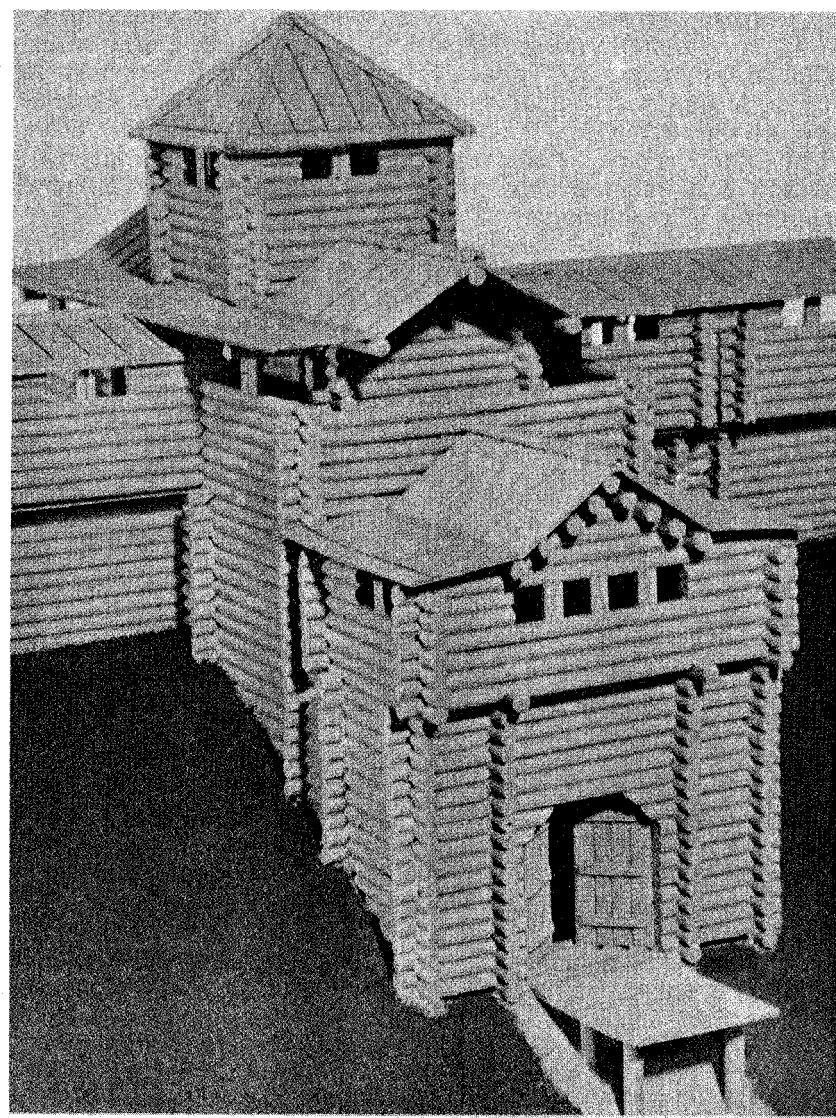
Бяспрэчна, што расправа з Полаччынай у 1129 г. з'яўляецца адной з самых сумных падзеяў у нашай гісторыі. Выгнанне полацкіх князёў не магло не ўразіць наш народ, і гэта падзея навечна адбілася ў яго памяці. Магчыма, што з гэтага часу і пайшла вядомая беларуская прыказка: «Мсціслаў не аднаго сціснуў».

У літаратуры пашырана думка, што пасля высылкі полацкіх князёў Мсцілавам быў пасланы ў Полацк яго сын Ізяслав, які княжыў раней у Курску. Непасрэднае сведчанне гэтага факта мы знаходзім толькі ў Тацішчава⁴⁹⁴, іншымі крыніцамі ён падтрымлена толькі ўскосна. Больш за тое, у Іпацьеўскім⁴⁹⁵ і Васкрасенскім⁴⁹⁶ летапісах сказана, што Мсціслаў «мужи свои посажа по городом их», г. зн. палачанаў. Але адно другому можа не супярэчыць. Ізяславу мог сядзець у сталіцы зямлі, а па яе ўзбелах — кіеўскія ваяводы. Маюць рацыю даследчыкі, калі мяркуюць, што стаўленікі Кіева рабавалі краіну, душылі насельніцтва паборамі⁴⁹⁷.

Вядома, што палаchanе не маглі з гэтым змірыцца. Пазбаўленыя магчымасці весці адкрыту барацьбу на сваёй зямлі, што магло прывесці да непамерна вялікіх ахвяр, многія палаchanе беглі ў суседнюю Літву, адгароджаную пушчамі і балотамі, і адтуль рабілі набегі на непрыяцеляў. Трэба яшчэ ўлічваць, што Літва і да гэтага была ў немалой ступені скаланізавана крывіцкім і дрыгавіцкім насельніцтвам, якое лічыла Полацк сваёй метраполіяй і таму не магло не прымець новых пасяленцаў і не дапамагаць ім у змаганні з кіеўскімі ўладарамі. Менавіта тут, у Літве, хутчэй за ўсё былі прыхаваны тыя полацкія князі, якія не трапілі ў руکі кіеўскіх ваяводаў. Можна меркаваць, што гэта яны і стаялі на чале арганізаванага імі адпору кіеўскай уладзе. Вось чаму, як зусім слушна заўважыў у свой час І. Бяляеў, Мсціслаў атрымаў звесткі ад сына (Ізяслава), што сіла палаchanau хаваеца ў літвянскай зямлі і што, не пакарыўшы яе, нельга спакойна валодаць Полацкам⁴⁹⁸. На сувязь паходу Мсціслава на Літву з папярэднімі полацкімі падзеямі ўказваў М. Доўнар-Запольскі⁴⁹⁹, гэту ж думку абургунтоўвае і Л. Аляксееў⁵⁰⁰. Аднак у крыніцах мы маем разыходжанне як у датах паходу Мсціслава на Літву, так і ў выніках яго. У Лаўрэнцьеўскім летапісе ён значыцца пад 1131 г., у Іпацьеўскім — пад 1132 г., у першым паход паказаны пераможным, у другім — няўдалым. Выход з гэтых супярэчнасцяў могуць даць тацішчайскія матэрыялы, якія паказваюць два паходы: першы —

у 1130 г. (і запіс гэты адпавядзе запісу Ляўрэнцьеўскага летапісу пад 1131 г.) і другі — у 1131 г. (а гэты запіс адпавядзе запісу Іпацьеўскага летапісу пад 1132 г.). З гэтага можна зрабіць вывад, што мы маем справу не з адным, а з двумя паходамі Мсціслава на Літву. Толькі кожны з іх паасобку трапіў ці ў Ляўрэнцьеўскі, ці ў Іпацьеўскі летапісы, а абодва знайшлі сваё адбіцце ў адной з крыніц, якую чытаў В. Тацішчав і якая не дайшла да нас (магчыма, у Полацкім летапісе). Таму мы лічым тую крыніцу больш праўдзівай, да таго ж яна і больш дэталёвая. Мы таксама бяром за аснову і яе храналогію. Асабліва для нас пераканаўчай з'яўляецца тут дата першага паходу — 1130 г. Яна паказвае, што барацьба Полацка з Кіевам амаль не перапынялася пасля расправы з полацкімі князямі. У выніку гэтага паходу, як сведчаць і Ляўрэнцьеўскі летапіс, і матэрыйялы В. Тацішчава, былі разбураны многія паселенні і ўзяты вялікі палон. З гэтага можна зрабіць вывад, што галоўнай задачай Мсціслава было нанесці шкоду эканоміцы і насельніцтву Літвы і tym самым пазбавіць Полацк важнага рэзерву ў барацьбе. Выключна важнае для нас паведамленне пра тое, што Мсціслаў пасля паходу «возвратился в Новград»⁵⁰¹, г. зн. у сучасны Наваградак, адкуль ён пайшоў у Кіеў. Слова «возвратился» дае падставу думаць, што з Наваградка Мсціслаў і пачаў непасрэдна захоп Літвы. Гэта яшчэ раз пацвярджае, што Наваградак для Кіева паранейшаму быў умацаваным пунктам для ажыццяўлення свайго ўладарання над Літвой, адкуль адкрываўся шлях на Полаччыну.

Але, відаць, гэты паход, хоць і прынёс нямала бед палачанам і Літве, не спыніў іх дзеянняў супроты Кіева, і таму праз год спатрэбіўся другі. Звяртае на сябе ўвагу тое, што ў адрозненне ад першага, які быў зроблены сіламі толькі аднаго Мсціслава, гэты паход быў кааліцыйны, бо ў ім апроч войска самога кіеўскага князя ўдзельнічалі яго сыны, чарнігаўскія князі і Усевалад Гарадзенскі (ён лічыцца гродзенскім князем)⁵⁰². Такая вялікая канцэнтрацыя сіл, відаць, патрэбна была для нанясення выключна моцнага, сакрушальнага і спусташальнага ўдару па Літве. Аднак на гэты раз літва і палачане, навучаныя папярэднім вопытам, прынялі іншую тактыку. Яны, вырашыўшы не ўступаць у непасрэдную сутычку з ворагам, самі папалі сваё жытло і пайшлі ў лясы, узяўшы з сабой сказіну. Мсціслаў жа спустрошыў палі. Як бачым, почырк гэтага паходу той жа самы, што і папярэдняга. Мсціслаў пасля гэтага распушціў сваё войска. Ваяводы, не чакаючы якой-небудзь небяспекі ад літвы, ішлі неасцярожна. Аднак літва, убачыўшы разрозненныя войскі, напала на іх, многіх пабіла і некалькі абозаў з нарабаваным забрала⁵⁰³.

Брама дзядзінца старажытнага Менска.
XII ст. (макет М. Кабякова)

Як бачым, тактыка літвы ў гэтым выпадку нагадала тактыку земгалаў у вайне з палаchanамі ў 1106 г., якія таксама, відаць, ішлі разрознена. Такім чынам, гэты паход Мсціслава меў няўдалы фінал і, нягледзячы на шматлікасць яго ўдзельнікаў, не дасягнуў сваёй мэты. Паходы Мсціслава на Літву ў 1130 і 1131 гг. яшчэ раз высветлілі шчыльную сувязь гэтай зямлі з Полаччынай, што, як убачым, яшчэ ў большай ступені выявіцца ў далейшым.

З-за беднасці звестак коратка спынімся на гісторыі Тураўскага княства ў першай трэці XII ст. У знешнім выяўленні яна ў цэлым вызначалася, як і раней, прывязанасцю Турава да Кіева. Аднак з гэтага не вынікае, што інтэрэсы Турава заўсёды былі ў забытці і падначальваліся толькі велікакняскім інтэрэсам. Нездарма ж некаторыя даследчыкі лічылі, што ўдзел кіеўскага войска ў паходзе 1104 г. на Менск быў прадыктаваны інтэрэсамі Тураўскага княства, якое падпадала нападам Глеба Менскага⁵⁰⁴. Разгледжаны вышэй паход Уладзіміра Манамаха на Менск у 1116 г. быў таксама непасрэдна выкліканы нападам Глеба на Дрыгавіцкую зямлю.

Летапісныя звесткі даюць падставу лічыць, што пры жыцці Святаполка і асабліва яго князяванні ў Кіеве тураўскім князем быў яго сын Яраслаў і што гэтым тлумачыцца наяўнасць у яго войску пінянаў. Аднак становішча змянілася пасля ўступлення Уладзіміра Манамаха на велікакняскі пасад. У Яраслава была адабрана яго вотчына — Тураў, што гаворыць аб намеры Манамаха падначаліць апошні непасрэдна сабе. І хоць Яраславу была пакінута Валынь, ён застаўся незадаволены, але не выказаў гэтага адкрыта, бо спадзяваўся пасля смерці Уладзіміра Манамаха сесці ў Кіеве, адначасова маючы і Тураў. Аднак убачыўшы, што Уладзімір Манамах меў намер аддаць Кіеў свайму сыну Мсціславу, Яраслаў пачаў узброеную барацьбу супротив вялікага князя, за што быў пазбаўлены Валынскага княства. Не дапамагла яму і падтрымка венграў у 1123 г., ён быў пазбаўлены жыцця падасланым забойцам, і, відаць, да 1125 г. Тураўскія княства знаходзіліся ў непасрэдным уладанні Манамаха, а пасля яго смерці дасталося яго малодшаму сыну Вячаславу, які да гэтага княжыў у Смаленску. Мы ўжо з разгледжанага вышэй ведаем, што Тураўчына была цалкам уцягнута Кіевам у барацьбу з Полаччынай. Аднак гэтыя падзеі для нас цікавыя і тым, што яны выявілі далейшы працэс феадальнага драблення Тураўскай зямлі. Сапрэды, у войску Мсціслава, якое ў 1127 г. ішло на Ізяславу, побач з Вячаславам былі і Усевалодак з Гародна (зяць Уладзіміра Манамаха) і Вячаслаў з Клецка (сын Яраслава Святапол-

кавіча). Гэта доказ таго, што ў Тураўскім княстве з'явіліся ўдзелы Гарадзенскі (яго нельга блытаць з Гродзенскім княствам) і Клецкі. Вышэй мы ўжо ўказвалі і на значэнне Берасця як удзельнага горада, што выявілася ў 1101 г. Няма сумнення, што і Пінск ужо набыў такую ролю. Як бачым, палітычная залежнасць Тураўскага княства не магла стрымаць яго сацыяльна-еканамічнага развіцця, і яно ў гэтых адносінах было амаль упоравенъ з Полацкім княствам.

Як мы маглі ўжо ўпэўніцца, гісторыя Смаленскага княства ў першай трэці XII ст., як і раней, шчыльна пераплятаецца з гісторыяй Полацка, найперш у барацьбе з ім. Смаленцы былі ў складзе войска, пасланага супроты Глеба Менскага ў 1104 г. Асабліва важным для Смаленска быў ўдзел яго ў паходзе супроты таго ж князя ў 1116 г., у выніку чаго ён на заўсёды завалодаў Оршай і Копысем. У 1121 г. Смаленск стаў месцам уціхамірвання полацкіх князёў. У паходзе на Полаччыну ў 1127 г. і на Літву ў 1131 г. таксама было смаленскае войска. Усе гэтыя факты, у выніку якіх Полацк часова слабеў, а Смаленск мачнёў, і далі магчымасць апошняму прэтэндаваць на дамінуюче месца сярод крывіцкіх земляў.

НОВЫЯ ЎСКЛАДНЕННІ І ЦЯЖКАСЦІ

Паходы Мсціслава на Полацк і Літву былі фактычна апошнія для Кіева, перад якімі ставілася мэта падначалення яму іншых земляў. 14 красавіка 1132 года Мсціслаў памёр. І гэта падзея чиста суб'ектыўнага характару адразу выявіла ўсю далейшую нежыццяздольнасць «шматковай імперыі Рурыкавічаў», што распалася на шматлікія ўдзелы, паміж якімі разгарэлася яшчэ з большай сілай міжусобная барацьба.

Перамены, якія пачаў Яраполк, што заняў месца свайго брата на кіеўскім пасадзе, закранулі і Полацк. Менавіта Ізяслав, які сядзеў тут, быў пераведзены ў Пераяславу, пакінуўшы сваё ранейшае месца брату Святаполку. Але падачане, добра разумеючы, што кіеўскія князі, якія завязлі ў барацьбе паміж сабою за ўдзелы, не прыйдуць на дапамогу Святаполку, рашылі пазбавіцца ад яго. Яны выгналі Святаполка, сказаўшы: «Лішается нас»^{504-a}. Гэта адбылося недзе ў жніўні — верасні 1132 г. Выгнанне Святаполка яшчэ раз пацвердзіла, што падачане не цярпелі ў сябе князёў іншых дынастыі. Гэтым разам полацкім князем быў абраны Васілька, сын малодшага Усяславіча — Святаслава-Георгія, высланага разам з іншымі ў Візантыву. Вядома ж, Васілька не мог у такім хуткім часе вярнуцца з Візантыві. Ясна, што

Каменны абрэзок Маці Божая з Менска. XII — пач. XIII стст.

ён разам з сястрой Прадславай (Ефрасінняй Полацкай) унік высылкі і быў дзесяці блізка, верагодней за ўсё ў Літве. Маюць рацью тыя даследчыкі, якія меркавалі, што Васілька і арганізаваў змову супроти Святаполка⁵⁰⁵. Адначасова, гаворачы аб асобе Васількі Святаславіча, нельга выпускаць з-пад увагі тое, што ён, паводле звестак В. Тацішчава, быў унукам Уладзіміра Манамаха⁵⁰⁶. З гэтага выцякае, што яго бацька Святаслаў Усяславіч быў жанаты з якойсьці дачкой Манамаха. Цяжка сказаць, калі гэта магло адбыцца: да ці пасля смерці Усяслава. Магчыма, што гэты факт з'яўляўся паказчыкам прымірэння паміж Усяславам і Манамахам дзесяці ў канцы 80-х гадоў XI ст., пацверджаннем чаго і быў гэты шлюб. Тоэ, што Васілька прыйходзіўся ўнукам Манамаху, магло пэўным чынам абараніць яго ад высылкі з іншымі полацкімі князямі.

Але аднаўленне аўтаноміі не адразу пашырылася на ўсю Полаччыну. Факты паказваюць, што Менск з яго ўдзелам па-ранейшаму заставаўся пад уладай Кіева. Так, калі ў выніку суперніцтва паўднёварускіх князёў Ізяслава Мсціславіч вымушаны быў пакінуць Пераяслаўль і кіеўскі князь Яраполк зімой 1132 г. аддае яму Менск, г. зн. тое, паводле летапісу, што засталося ад ранейшай воласці⁵⁰⁷, г. зн. Полацка, дадаўшы яму яшчэ Тураў і Пінск. І на гэта апошніяе мы звяртаем асаблівую ўвагу, бо яно было невыпадковым і з'яўлялася вельмі паказальным. Па-першае, гэта падкрэслівала ўзрослае становішча Менска, да якога (а не ён) дадаюць

Фрагмент драўлянай місы з надпісам. XII ст. Менск

ца такія буйныя гарады, як Тураў і Пінск, цэнтры паасобных удзелаў. Па-другое, гэтыя гарады, якія знаходзіліся за ўсёды ў сферы ўплыву Кіева, былі прыдадзены да Менска не толькі таму, што там сядзеў кіеўскі стаўленік. Галоўнае, відаць, было ў тым, што тады ўжо выразна вызначыліся эканамічныя сувязі Турава-Пінскай зямлі з Менскам. Нездарма ж Глеб Менскі імкнуўся заваяваць яе. Як паказала далейшая гісторыя, яны ўвесь час мацнелі, што і прывяло ў будучым да з'яднання Турава-Пінскай зямлі з усёй Беларуссю.

Але і Менск нядоўга заставаўся ў залежнасці ад Кіева. Праўда, аб яго вызваленні мы не маем непасрэдных сведчанняў, як у адносінах да Полацка. Аднак і ўскосныя паказанні гэта добра пацвярджаюць. Так, вядома, што ў 1135 г. Ізяслав пайшоў з Турава (з чаго відаць, што тут была яго рэзідэнцыя) у Менск⁵⁰⁸, а адтуль ён адразу з войскам выйшаў⁵⁰⁹ і накіраваўся ў Ноўгарод да свайго брата Усевалада і ўжо больш не вяртаўся ў Менск, бо ў скорым часе заняў пасад ва Уладзіміры Валынскім⁵¹⁰. Па ўсім відаць, што Ізяслав адчуваў сябе няютульна ў Менску, бачачы ўсеагульную варожасць да сябе, і таму без шкадавання пакінуў яго. Нам невядома, ці была спроба з боку Кіева зноў пасадзіць у Менску свайго князя. Калі і была, то мяняне да гэтага аднесліся непрыязна і, відаць, бесперашкодна абрали свайго князя, але каго, зноўтакі застаецца невядомым. Аднаўленне Полаччыны не было выпадковай гістарычнай з'явай. Гэта гістарычная заканамернасць, якая неаднойчы паўтаралася ў дзяржаўным жыцці Полаччыны. Не раз было, калі здавалася, што яна загінула і больш не ўваскрэсне, апынуўшыся перад палітычнай безданню. Аднак яна зноў паўставала, як з нябыту, кожны раз пацвярджаючы сваю незвычайнную жыццяздольнасць. Вядома, такое не магло б адбыцца, калі б палаchanе не ўсвядомілі сваю этнічную і палітычную асобнасць і свае эканамічныя інтэрэсы і ўсё гэта герайчна не адстойвалі. Але, добра

ВОЛНІГРУХДЖУРАГОН
ЧЫЛОНЧАННІНДА —

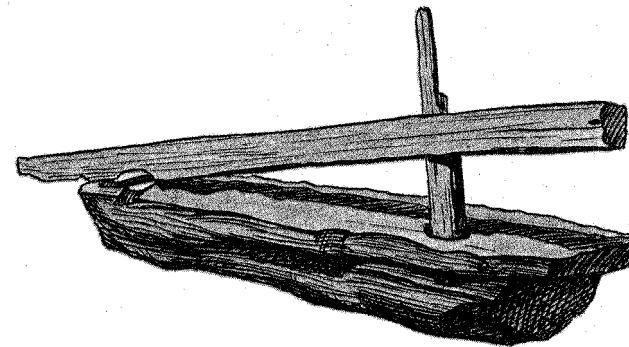
Надпіс на сцяне Сафійскага сабора ў Кіеве. XII ст.

ведаючы пра вайсковую перавагу Кіева і Ноўгарада і часта церпячы паражэнне ад іх, палаchanе павінны былі спадзявацца не толькі на збройную сілу, але і на празорлівую палітыку, на здольнасць бачыць, куды скроўваецца плынь гісторыі, і ў згодзе з гэтым умесьць цярпліва перачакаць нягody. Менавіта гэтыя апошнія фактары і абумовілі палітыку палаchanau у час 1127—1135 гг.

Далейшая гісторыя Полаччыны характарызуецца ўскладненнем як яе ўнутранага жыцця, так і яе вонкавых узаемадносін. Прычына гэтага амаль адна. Калі ў аснове першага ляжыць далейшы рост удзельнай сістэмы ў самой зямлі, то ў аснове другога — той жа працэс, але ўжо ў маштабах усёй Русі.

Пісьмовыя звесткі па гісторыі Полацкай зямлі ў 30—40-я гады XII ст. вельмі скупыя. Яны амаль нічога не гавораць аб унутраным жыцці зямлі (гэта больш выразна высвятляючы запісы 50—60-х гадоў). Па гэтых урыўковых сведчаннях мы можам скласці толькі самае агульнае ўяўленне пра вонкавую палітыку Полацка.

Шырокое наступленне войск Мсціслава і іх гаспадаранне, вядома, не маглі не падарваць эканоміку, зменшыць насельніцтва і тым самым аслабіць вайскова-палітычную магутнасць Полацкай зямлі. Водгалаасак гэтага і знайшоў сваё адбіцце ў пскоўскіх летапісах (у Ціханаўскім спісе Пскоўскага I летапісу памылкова паказаны 1032 г.⁵¹¹). Тут фактычна захавалася адзінае больш-менш дэталёвае сведчанне пра Васільку Святаславіча, які сустракаў князя Усевалада Мсціславіча, што быў выгнаны раней з Ноўгарада, а цяпер з Вышгарада ехаў у Пскоў, куды яго запрасілі княжыць. Шлях яго ляжаў праз Полацкую зямлю, што і было выкарыстана Васількам, каб выказаць Усеваладу сваю пашану. У летапісе сказана, што Васілька выехаў яму наступрач «и проводи его с честию, забыв заповеди ради божия злобу отца его (Мсціслава), что бяшет сотворил всему роду его: вшедши ему в руце его к нему, и ничто же о нём лукавно помысли, яко же подобаше по человечеству, но и крест межю собою целоваста, яко не поминати, что ся удеяно первое, и ни всеи правде»⁵¹². Наўрад ці можна зводзіць гэту сустрэчу наўгародская ізгоя

Нажная ступа. XIII ст.

толькі да дэманстрацыі антынаўгародской палітыкі з боку Васількі⁵¹³. Нам здаецца, што для Васількі было больш важным падкрэсліць сваю павагу да Усевалада як князя Пскова — найбліжэйшага суседа Полацка — і заручыцца з ім мірнымі адносінамі. Васільку гэта нялёгка было зрабіць, маючы справу з сынам Мсціслава, які нанёс такую вялікую шкоду і Полацку і ўсяму роду яго князёў. Аднак усё гэта трэба было забыць на патрэбу моманту. Бо Пскоў, беручы сабе князем наўгародскую ізгоя і абавіраючыся ў гэтым на згоду кіеўскага князя, паказваў сваю незалежнасць ад Ноўгарада. Вядома, згода з ім была вельмі важная для аслаблення Полацка, асабліва ў выпадку варожасці да яго Ноўгарада. Таму сапраўды гэта сустрэча магла мець значэнне дэманстрацыі антынаўгародской палітыкі з боку Полацка. Не менш важна было гэта і для Пскова, які не мог забыцца пра тое, што ў мінульымён быў аб'ектам вайсковых дзеянняў Полацка.

У свяtle сказанага зусім непераканаўчым з'яўляецца вывад В. Данілевіча, што заключэннем саюзу паміж Васількам і Усеваладам «магчымасць паўтарэння ранейшых адносін да кіеўскіх князёў (?) у будучым была прыбрана цяпер фармальным чынам»⁵¹⁴. Па-першае, аб кіеўскіх князях тут не можа быць і гаворкі, бо Усевалад выступае тут у якасці пскоўскага князя і ад імя Кіева выступаць не мог. Па-другое, не магло ісці гаворкі і аб паўтарэнні ранейшых адносін да кіеўскага князя (відаць, з боку полацкіх князёў), бо ў летапісным тэксле гаворыцца аб крыўдах Полацка, нанесеных яму Мсціславам. Менавіта Васілька, напамінаючы пра гэта сыну Мсціслава, і жадаў, каб такое больш не паўтарылася з боку Пскова як бліжэйшага суседа Полацка. Праўда, Усевалад нядоўга быў пскоўскім князем, ён памёр увесень таго ж года, і таму заключаны саюз з ім быў недаўгавечны.

Як ужо адзначалася, Русь пасля смерці Мсціслава была ахоплена бесперапыннай барацьбой паміж сабою розных княскіх ліній, якая з'яўлялася выяўленнем палітычнага высپявання паасобных земляў. Зразумела, што гэта не магло не ўпłyваць і на вонкавую палітыку Полацка. Ніводная дзяржава не можа быць свабоднай ад палітычных абставін вонкавага свету. Яна павінна пэўным чынам прыстасоўвацца да іх і выкарыстоўваць іх у сваіх палітычных мэтах, што і рабіў Полацк. Бачачы ва ўсобіцы Манамахавічаў і Мсціславічаў, з аднаго боку, і Ольгавічаў, з другога боку, перавагу першых, палаchanе становяцца на іх бок і ўдзельнічаюць у паходзе на Ноўгарад у 1138 г. і на Чарнігаў у 1139 г. Але наўрад ці правамерна будзе сцвярджаць, што дзякуючы гэтаму кіеўскі князь Яраполк дазволіў двум высланым у Візантію полацкім князям — Васілю і Івану Рагвалодавічам — вярнуцца на радзіму⁵¹⁵. Мы лічым, што гэта не было ва ўладзе кіеўскага князя, да таго ж такога слабога, як Яраполк. Апроч таго, трэба ўлічваць, што Яраполк памёр зімою 1138 г.⁵¹⁶, паводле Іпацьеўскага летапісу — у 1139 г.⁵¹⁷, а ўпомненныя князі вярнуліся ў 1140 г. І яшчэ варта паставіць пытанне: ці зацікаўлены быў Васілька ў вяртанні князёў з Візантый, якія маглі быць яму канкурэнтамі ў барацьбе за полацкі пасад? Хутчэй за ёсё ініцыятыву за вяртанне выгнаннікаў магло прайвіць полацкае веча, бо яму найперш было выгадна распальваць міжкняскую барацьбу за полацкі пасад і гэтым самым больш надзеяна трymаць князёў у сваіх руках.

Вяртанне Васіля і Івана (далейшы лёс апошняга ў крыніцах не адбіўся) ускладніла не толькі ўнутране жыщё, але і вонкавыя абставіны. Пасля смерці Яраполка на кіеўскім пасадзе апынуўся Усевалад Ольгавіч, прадстаўнік роду, варожага Манамахавічам і Мсціславічам. Вядома, што гэта магло выклікаць палітычную пераарыентацыю Полацка, пра што сведчыць факт уцёкаў выгнанага наўгародцамі Святаслава Ольгавіча (брата тагачаснага кіeўскага князя Усевалада) у Смаленск праз Полацк. Не выключана, што і прызначэнне ў 1140 г. Кузьмы полацкім епіскапам не абышлося без дапамогі Ольгавіча⁵¹⁸. У гэтым жа шэррагу стаіць і факт выдання дачкі полацкага князя Васількі Марыі зімою 1143 г. за сына кіеўскага князя Усевалада — Святаслава. Аднак другое вяселле паміж дачкой Ізяслава Мсціславіча і полацкім князем Рагвалодам Барысавічам, якое паводле Лаўрэнцьеўскага летапісу адбывалася ў 1144 г.⁵¹⁹, а паводле Іпацьеўскага — у 1143 г.⁵²⁰, можа гаворыць і аб прыязных адносінах полацкіх князёў з Мсціславічамі. Дарэчы, на апошнім вяселлі прысутнічаў і кіеўскі князь Усевалад Ольгавіч з усёй сваёй сям'ёй і баярамі. Але, як ужо намі адзначалася,

свяяцкія адносіны, у прыватнасці шлюбныя, ніколі не мелі доўгатэрміновага дзеяння і не маглі аказваць істотнага ўплыву на складванне далейших палітычных узаемаадносін. Трэба зазначыць, што ўказаныя ўрыўкавыя летапісныя звесткі пра полацкую гісторыю канца 30-х — пачатку 40-х гадоў даследчыкамі трактуюцца як сведчанні залежнасці Полацка ў гэты час ад розных паўднёварускіх палітычных партый⁵²¹ ці аб паступовым знікненні адчужэння Полацкай зямлі ад рускіх земляў⁵²² і г. д. Аднак правільней будзе ўсё гэта тлумачыць ускладненнем і ўзбагачэннем палітыкі Полацка, якому прыходзілася цяпер мець справу не з адным Кіевам, а з мноствам самастойных земляў. Ідучы скрэзь гэтыя заблытаныя палітычныя лабірынт, полацкая дыпламатыя набывала большую гнуткасць і абачлівасць. Гэта і дало магчымасць Полацку, нягледзячы на часовыя крызісы і няўдачы, аднавіць тэрытарыяльную цэласнасць і набыць палітычную стабільнасць.

Даследчыкі ўжо ўказвалі на верагоднасць таго, што Васілька Святаславіч княжыў да 1143 г.⁵²³ ці да 1144 г.⁵²⁴, паколькі пад гэтымі гадамі полацкім князем ужо называецца Рагвалод Барысавіч⁵²⁵. Крыніцы не ўказваюць прычыны гэтай змены, і таму аб ёй мы можам толькі меркаваць. Не выключаючы магчымасці смерці Васількі, мы ўсё ж аддаём перавагу таму, што гэты князь быў заменены на Рагвалода вечам. Трэба памятаць, што ў асобе Рагвалода мы маєм таго Васіля (гэта хрысціянскае імя Рагвалода), які вярнуўся ў 1140 г. з Візантый. А гэта дае падставу думаць, што ўжо, магчыма, у tym годзе Васілька быў заменены вечам на Васілья-Рагвалода. Бо тое, што пад 1143 г. Марыя Васількаўна фігуруе як полацкая князёўна, не азначае яшчэ, што яе бацька быў абавязкова тады полацкім князем. Замена вечам Васілька Рагвалодам tym болей праўдападобна, бо такі ж лёс напаткаў у 1151 г. і самога Рагвалода. Але пра гэта будзе ісці гаворка пасля, а зараз звернемся да тураўскіх і смаленскіх падзей.

ТУРАЎІ СМАЛЕНСК ПАКАЗВАЮЦЬ СВАЮ МОЦ

Для Тураўскай зямлі гэты час, як і пазнейшы, да 1158 г., вызначаеца выключнай складанасцю і заблытанасцю⁵²⁶. Менавіта на лёсе Тураўскай зямлі, якую моцна трymаў Кіёў у сваіх руках, з асаблівым цяжарам адблілася міжусобная разаніна. Для Тураўшчыны наступіў трагічны час разрывання на кавалкі і ўкарачэння тэрыторый. Аднак і ў гэту

пару нечуванага прыніжэння Тураўская зямля не загінула як палітычная і этнічная асобнасць. Больш за тое, менавіта цяпер яна, як і іншыя землі, найбольш яскрава выявіла сваё імкненне да аўтаноміі.

Хоць на тураўскім пасадзе нямала перабывала князёў, але найбольш выдатнай постаццю тураўскай гісторыі 30—40-х гадоў XII ст. з'яўляецца князь Вячаслаў Уладзіміравіч, сын Манамаха (1083—1155 гг.). Яшчэ з юначага ўзросту ён быў уцягнуты ў ваенна-палітычнае жыщё. Ён быў актыўным удзельнікам барацьбы Кіева з Палацкам. Гэта ён у 1116 г. як смаленскі князь адваяваў у Глеба Менскага Оршу і Коўсі, а ў 1127 г. як тураўскі князь удзельнічаў ва ўзяцці Ізяслава. Пасля смерці Мсціслава ў 1132 г. Вячаслаў быў пасланы ў Пераяслаўль, адкуль быў выгнаны яго пляменнік Ізяслав Мсціславіч, якому, як мы ведаем, у прыдачу да Менска былі дадзены Тураў і Пінск. Але, адчуваючы сябе тут няўтульна пад сталай пагрозай нападу полаўцаў і чарнігаўскіх Ольгавічаў, Вячаслаў праз год зноў вяртаецца ў Тураў, выгнаўшы адтуль Ізяслава Мсціславіча. У барацьбе, якая завязалася ўслед за гэтым паміж вялікім князем Яраполкам і Ольгавічамі, Вячаслаў бярэ бок першага і пасылае ў 1135 г. яму на дапамогу тураўскіх войскаў. Пасля смерці Яраполка ў 1139 г. Вячаслаў зрабіў спробу захапіць кіеўскі пасад, але, не падтрыманы кіеўскім земствам, пацярпіў няўдачу ад Усевалада Ольгавіча, якому аказалі вырашальную падтрымку чарнігаўскія князі. Вячаслаў вымушаны быў зноў вярнуцца ў Тураў. У 1142 г. Усевалад зрабіў спробу захапіць Тураўскую зямлю, сказаўшы Вячаславу: «...седеши во Киевской волости, а мне достоить, и ты поиди в Переяславль отцыну свою»⁵²⁷. Як бачым, Усевалад атаясамліваў Тураў з Кіеўскай воласцю. Аднак валоданне кіеўскім пасадам не цягнула за сабою абавязковое валоданне Тураўскай зямлі. Так, напрыклад, трох кіеўскіх князі — Святаслаў Яраславіч, Мсціслаў і Яраполк Уладзіміравічы — непасрэдна не валодалі ёю. Тураўская княства заўсёды захоўвала тэртытарыяльную цэласнасць. Адносіны Кіева і Турава не былі адносінамі непасрэднай залежнасці і падначаленасці, і таму з боку Усевалада Мсціславіча адносіць Тураў да Кіеўскай воласці было зусім беспадстаўным⁵²⁸. Аднак пад пагрозай узброенай сілы Вячеслаў быў змушаны пакінуць Тураў і перайсці ў Пераяслаўль. У Тураве Усевалад пасадзіў свайго сына Святаслава, што выклікала незадавальненне братоў і пляменнікаў Усевалада. Зноў завязалася барацьба, у ходзе якой Ольгавічы напалі на Пераяслаўль, што прымусіла Вячеслава пакінуць гэты горад і вярнуцца ў Тураў. Зазначым, што ў ходзе гэтых падзеяў значна пацярпела радзіміцкая зямля, якая належала чарнігаўскуму

Абрэзкі-ўстаўкі з Турава. XIII ст. (волова)

князю Ігару Ольгавічу, што ў саюзе з іншымі сваімі родзічамі напаў на Пераяслаўль. Смаленскі князь Расціслаў Мсціславіч, даведаўшыся аб нападзе на яго дзядзьку Вячеслава, напаў на радзіміцкую зямлю і папаліў яе разам з горадам Гомелем (гэта першае пісьмовае ўпамінанне Гомеля, якое адносіцца да 1142 г.). Справа кончылася tym, што Усевалад, не хочучы дзяліць Северскую зямлю, ражыў задаволіць прэтэнзіі сваіх родзічаў за кошт Тураўскай зямлі. Ім былі аддадзены Берасце, Дарагічын, Клечаск, Рагачоў і Чартарыйск⁵²⁹. Гэты падзел вельмі добра ўдакладняе тэрыторыю Тураўскай зямлі, пасля яго, напрыклад, ніхто не будзе пярэчыць, што Берасце не было ў складзе Тураўскага княства. Вядома, што 1142 г. быў сумнай вехай у гісторыі Турава, з якой пачынаецца раздача яго тэрыторыі і кароткія часы ўладанні ёю князёў розных дынастычных ліній⁵³⁰. Аднак нельга пагадзіцца з tym, што з гэтага часу толькі і пачынаецца перыяд драбнення Тураўскай зямлі. Як мы бачылі, гэты працэс пачаўся значна раней. Каштоўнасць летапіснага паведамлення пад 1142 г. для нас і ў tym, што яно высветліла і тыя гарады, якія набылі ўдзельнае значэнне, а менавіта: Дарагічын, Рагачоў і Чартарыйск. Апроч таго, нельга стаўіць на адну дошку такія розныя гістарычныя з'явы, як раздаванне частак Тураўскай зямлі розным князям і яе драбненне на ўдзелы. Калі першая сапраўды садзейнічала аслабленню княства, то другая гаварыла аб яго далейшым эканамічным развіцці, а значыць, і ўмацаванні яго эканамічнай і разам з tym палітычнай моці. Як мы ўжо бачылі на прыкладзе Палацкай зямлі, драбненне на ўдзелы не абавязкова цяг-

не за сабой страту палітычнай еднасці. Тое ж мы ўбачым дадэй у адносінах Тураўскай зямлі.

Мірныя адносіны Турава з Кіевам прадаўжаліся да смерці Усевалада Ольгавіча ў 1146 г., калі кіеўскі пасад захапіў падтрыманы кіяўлянамі Ізяславу Мсціславіч, пляменнік Вячаслава. Ёсць меркаванне, што паміж імі была раней зроблена ўмова, паводле якой Ізяслав, стаўшы кіеўскім князем, возьме да сябе ў суправіцелі Вячаслава⁵³¹. Магчымасць такога не выключана. Але справа тут не ў тым, што ён не дачакаўся ад Ізяслава запрашэння ў Кіеў. Прычыну далейших дзеянняў Вячаслава трэба шукаць найперш не ў асабістых амбіцыях гэтага князя, а ў інтарэсах тураўскіх баяраў, якіх, паводле сведчання летапісу, ён паслухав⁵³². У гісторыі Тураўшчыны нарэшце выдаўся вельмі рэдкі момант, які адразу закрэсліў традыцыйнае ўяўленне пра поўную палітычную забітасць гэтага балотнага краю, даўшы яго ў праўдзівым святле.

Што ж адбылося? Вячаслав — вельмі нерашучы чалавек, але, падбухтораны сваімі баярамі, не толькі не выказаў пашаны Ізяславу, але і самохаць далучыў да сваіх уладанняў раней адабраныя гарады і ў дадатак да гэтага нават захапіў Уладзімір Валынскі для свайго пляменніка Уладзіміра Андрэевіча. Можна ўяўіць сабе, як усё гэта было неспадзянавана для Кіева, які прыўык бачыць у Тураве заўсёды свайго пакорнага падручнага. І таму Ізяслав, раз'юшаны такой нябачанай дзёрзкасцю, пасылае ў Тураў двух князёў — Святаслава Усеваладавіча і Расціслава Мсціславіча — чыніць расправу. Характэрна, што лягчэйшую кару атрымаў Вячаслав: ён быў пераведзены княжыць у Перасопніцу. Больш цяжкі лёс напаткаў тураўскага епіскапа Акіма і пасадніка Жыраслава Яванкавіча: іх, закаваных у кандалы, прывезлі ў Кіеў. Кіеўская карнікі добра разгледзелі сапраўдных віноўнікаў тураўскага сваволля. Бяспрэчна, што Акім і Жыраслав былі найбліжэйшымі дарадчыкамі Вячаслава. Цікава, што нават епіскап, асока духоўная, не толькі пранікся мясцовымі інтарэсамі, але і быў найбольш паслядоўным іх выразнікам. Акім больш не вярнуўся ў Тураў, ён быў заменены епіскапам Іаанам⁵³³. Дый пасаднік Жыраслава не быў тураўскага паходжання. Але гэта не мела істотнага значэння, галоўнае было ў задавальненні інтарэсаў тых, каму ён служыў, у дадзеным выпадку — тураўскіх баяраў. Усё гэта і вытлумачвае выключна суровое пакаранне для Акіма і Жыраслава. На жаль, у гісторычнай літаратуры гэтай важнай падзеі не надаецца належнай увагі. Яна там як радавы факт наогул не ўпамінаецца (напр., у «Гісторыі Беларускай ССР», т. 1). А між тым гэтая падзея красамоўна паказала, што Тураўская зямля,

нягледзячы на сваю векавую падуладнасць, не страціла імкнення да самастойнага палітычнага жыцця.

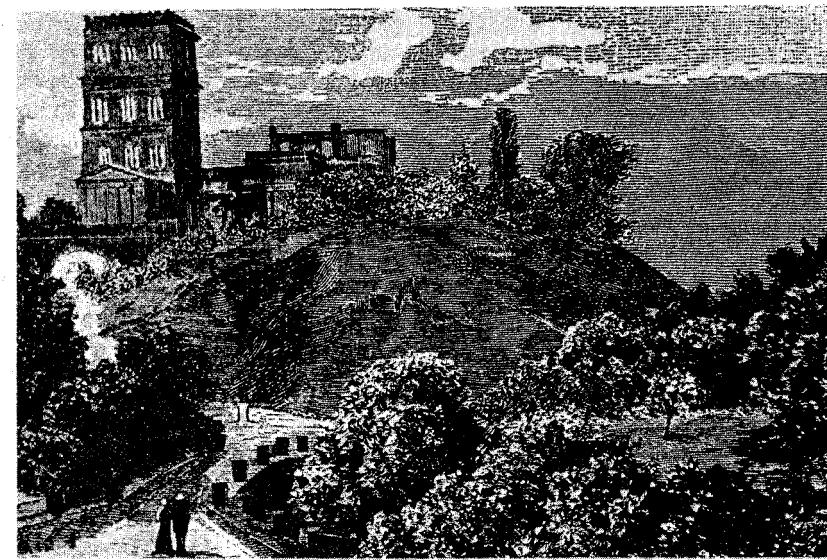
Гэтым бліскучым эпізодам і закончылася дзеянісць Вячаслава Уладзіміравіча як тураўскага князя, якая з перапынкамі працягвалася 20 гадоў (1125—1132, 1132—1139, 1139—1142, 1142—1146 гг.). Вядома, гэтага часу дастаткова было, каб Вячаславу прывык да Турава і зжыўся з ім. Летапісы не паведамляюць, чаму Вячаславу настойліва вяртаўся ў Тураў. Але гэта быў тыповы факт для часу эканамічнага і палітычнага выспявання паасобных абласцей, што прыводзіла да росту мясцовых інтарэсаў і пранікнення імі князёў, што правілі там, і іх трывалага асядання ў гэтых землях. Мясцовыя баяры настойліва патрабавалі ад князя выканання іх волі, што ён і рабіў незалежна ад таго, ці быў ён валявы, як Юрый Даўгарукі, ці бесхарактарны, як Вячаслав Тураўскі. У далейшым мы бачым Вячаслава і на кіеўскім пасадзе ў якасці суправіцеля Ізяслава Мсціславіча, у распараджэнне якога ён аддаў сваю дружыну. Памёр ён даволі старым чалавекам у 1155 г.

Але Тураў па-ранейшаму ў сувязі з барацьбой рускіх князёў за Кіеў перажываў княскую чахарду. Адправіўшы Вячаслава ў Перасопніцу, Ізяслав пасадзіў у Тураве свайго сына Яраслава. Аднак у 1150 г. растова-сузdal'скі князь Юрый Даўгарукі, заваяваўшы Кіеў, аддае Тураў разам з Пінскам і Перасопніцай свайму сыну Андрэю (Багалюбскаму), а Святаславу Ольгавічу — Слуцк, Клецк і ўсю астатнюю зямлю⁵³⁴. Праўда, у хуткім часе ў той жа год Ізяславу Мсціславіч адабраў ад Андрэя Пінск і Перасопніцу. У 1154 г. Расціслаў Мсціславіч, заняўшы кіеўскі пасад, аддае Тураў Святаславу Усеваладавічу. Але ў наступным годзе Юрый Даўгарукі, зноў стаўшы кіеўскім князем, садзіць у Тураве сына Барыса.

І ўсё ж такое княскіе мільгаценне на тураўскім пасадзе, якое суправаджалася чаргаваннем ненажэрных дружынаў і дарадцаў і поўным забыццём мясцовых інтарэсаў, не аслабіла зямлю, не дэзарганізавала і не спаралізавала яе, што і паказалі наступныя падзеі яе гісторыі. Дзесьці ў прамежку 1157—1158 гг. тураўскім князем стаў Юрый Яраславіч. Ён даводзіўся ўнукам вядомаму ўжо нам Святаполку Ізяславічу, князу тураўскому і кіеўскому. Крыніцы не адбілі канкрэтных абставін укінзявання Юрыя ў Тураве, і таму робяцца меркаванні, што ён выкарыстаў для гэтага зручны момант, калі ў Тураве адсутнічаў яго князь Барыс, што падехаў на пахаванне свайго бацькі Юрыя Даўгарукага, а Ізяславу Давыдавіч яшчэ не паспеў умацавацца ў Кіеве. Невядомым застаецца, якім узделам валодаў раней Юрый.

Паасобныя летапісныя звесткі ў перыяд з 1149 па 1154 гг. указваюць на тое, што ён, будучы бліжэйшым дарадцам Юрыя Даўгарукага, набыў багаты палітычны і вайсковы вопыт, што, вядома, садзейнічала яго ўмацаванню ў Тураве. Немалое значэнне тады мела і тое, што Юрый быў патомкам старшай лініі племя Яраслава — Ізяславічаў, прадстаўнікі якой знаходзіліся на тураўскім пасадзе каля 60 гадоў. Усё гэта рабіла Юрыя Яраславіча ў вачах тураўцаў сваім князем. І вось у 1158 г. Ізяславу Давыдавічу, адчуўшы сябе ўпэўнена на велікакняскім пасадзе, убачыў, што сярод яго ўладанняў няма Турава, які быў заўсёды для Рурыкавічаў як бы кіеўскім прыдаткам. Відаць, Ізяслав спачатку звярнуўся да Юрыя з патрабаваннем добрахвотна пакінуць Тураў або, прынамсі, прызнаць кіеўскую ўладу над сабой, на што не маглі згадзіцца ні Юрый, ні тураўцы. Што так магло быць, сведчаць далейшыя рапчуція дзеянні Кіева. Ізяславу Давыдавічу, па сутнасці, згуртаваў шматлікую кааліцыю, у якой апроч яго былі Яраполк з Луцка, і Яраполк Андрэевіч, і галіцкая помач, і Рурык Расціславіч са смаленцамі, і Уладзімір Мсціславіч (яму і павінен быў застацца Тураў за аказаную дапамогу Ізяславу Давыдавічу). Сустракаем мы тут і палачанаў (чаму яны прыйшли сюды, мы скажам пасля), якія папалі сёлы каля Турава. Моц зямлі была не толькі ў Тураве, але і ў Пінску, які наступова станавіўся як бы другой сталіцай. І яго павінна было ўзяць войска Берандзеі чау⁵³⁵.

Як бачым, сілы былі сабраны ўнушальныя. І ніяк не вяжаща ў свядомасці, што ўсе яны былі накіраваны супроць... Турава, які на працягу ўсёй сваёй гісторыі як быццам вызнанчаўся сваёй палітычнай безаблічнасцю і слабасцю і толькі ў самы апошні час пачаў свавольнічаць. Але гэта толькі на першы погляд. На жаль, нашы пісьмовыя крыніцы, шмат увагі ўдзяляючы міжкняскім адносінам, іх усобыкам, паходам, замірэнням, г. зн. знешнім гістарычным абставінам, амаль поўнасцю абмінулі глыбінныя грамадскія працэсы, якія хоць і працякалі непрыкметна, пакрыёма, але ў далейшым далі вялікія гістарычныя вынікі. Вось таму такімі нечаканымі і з'явіліся тураўскія падзеі 1146 і 1158 гадоў. Яны паказваюць, што ў Тураўскай зямлі, знешне пакорлівай і ціхмянай, пад неаслабнай уладай Кіева ніколі не замірала імкненне да свабоднага палітычнага жыцця. І хоць прыходзілася нямана сіл траціць на розныя велікакняскія авантуры, усё ж ёй удавалася захоўваць у дастатковай колькасці іх і для сябе, што і засведчыў 1158 год. Сапраўды, паход Ізяслава на Тураў у гэтым годзе па ліку яго ўдзельнікаў нагадваў паход Мсціслава на Полацк у 1127 г. Здавалася, што такі моцны націск магутных сіл адразу скрышыць Тураў.

Гарадзішча старажытнага Гомія. X—XII стст.

Аднак гэтага не адбылося. Праціўніку прыйшлося перайсці да аблогі, якая працягвалася аж 10 тыдняў і закончылася бесспаспяхова. Немалое значэнне ў гэтым мела абарончая сістэма горада, якая ўдала спалучала прыродныя перашкоды са штучнымі ўмацаваннямі, узведзенымі стасоўна да рэльефу мясцовасці і адпаведна тагачаснай тактыцы абароны⁵³⁶. Аднак крэпасці самі па сабе не бароняць. Самую непрыступную з іх можна лёгка ўзяць без стойкасці абаронцаў. Менавіта гэта і вырашыла няўдачу войск, што ablажылі Тураў. Тураўцы не абмяжоўваліся толькі пасіўнай абаронай за сценамі крэпасці, але і пераходзілі ў наступленне, у выніку чаго былі вялікія страты. «І бяхуцься крепко выходячи из города и многа бывше язвенных», — засведчыў летапіс. Нельга таксама забывацца і пра вайсковае майстэрства Юрыя Яраславіча, якому, бясспрэчна, належала кіраўніцтва абаронай. Аднак не жадаючы непатрэбнага знясення і вялікіх ахвяр з двух бакоў, ён звярнуўся да дыпламатычных сродкаў, увайшоўшы ў перагаворы з праціўнікам: «И многу молбу створиша Гюрги Ярославич, высылая из города к Изяславу, река: «Брате! Прими мя в любовь к себе». Аднак гэтыя мірныя прапановы заставаліся без адказу. Ізяслав «того не въсхote, но всяко хотяще под ним взяти Туров и Пинск». Гаворачы сучаснай мовай, тут каментары лішнія, бо яскрава

выяўляеца намер Ізяслава. Але гэта неабачлівая ўпартасць не дала вынікаў. Праўда, могуць запярэчыць, што прычынай зняцця алогі быў паморак коней і што, каб не гэта, Тураў, магчыма, быў бы ўзяты. Аднак паморак пачаўся, як сведчыць летапіс, пасля 10 тыдняў беспаспяховага стаяння пад Туравам. А выпадак такой працяглай алогі беспрэцэдэнтны ў тагачаснай вайсковай гісторыі. І яе сумныя вынікі вельмі лаканічна і выразна падвёў летапісец: «...и тако не успевше емуничтоже возвратиша восьвояси, не створиша с ним (г. зн. з Юрыем Яраславічам.—M. E.) мира и мнози пеши придоша с тое войны». На жаль, летапісец па-за ўвагай пакінуў ваенныя дзеянні ля Пінска. І ўсё ж з летапіснага тэксту можна зразумець, што і Пінск не быў узяты Берандзеічамі, хоць ім і ўдалося зайсці за Прывіць, г. зн. на яе паўночны бок. Фактычна перамога 1158 г. азначала заваяванне Туравам незалежнасці ад Кіева, што з укіязваннем Юрыя Яраславіча падмацоўвалася і ўтварэннем сваёй княскай дынастыі.

Аднак нельга сцвярджаць, што разам з гэтым закончыўся перыяд драбнення і раздач Тураўскага княства⁵³⁷. Драбненне было аб'ектыўным гістарычным працэсам, і яго ніякая ўлада не магла спыніць, і ў Тураўскай зямлі з'яўляліся ўсё новыя ўдзелы. На жаль, і спробы раздачи не спыніліся. Няўдалы прэтэндэнт на Тураў у 1158 г. Уладзімір Мсціславіч у 1162 г. заняў Слуцк⁵³⁸, праўда, ненадоўга. Трэба таксама ўлічваць, што Ізяслаў адступіў ад Турава ў 1158 г. «не створиша мира», а г. зн., што можна было ўвесісь час чакаць новага нападу. Але гэта не магло ажыццяўіцца, паколькі Ізяслаў быў вымушаны адбівацца ад Яраслава Галіцкага.

Мы ўжо ведаем, што ў 1146 г. Вячаслаў захапіў Уладзімір Валынскі. Гэты факт варты асаблівой увагі, бо ён паклаў пачатак тураўска-валынскаму антаганізму, які адразу ўзгарэўся пасля выхаду Турава з-пад улады Кіева. Некаторыя звесткі Іпацьеўскага летапісу (праўда, некалькі заблытаныя)⁵³⁹ даюць падставу лічыць, што канфлікт пачаўся з нападу ў 1162 г. тураўцаў на ўладанні валынскіх князёў. У адказ на гэта валынскія князі Мсціслаў, Яраслаў і Яраполк Ізяславічы і Уладзімір і Яраполк Андрэевічы рушылі на Тураў супроць ўсё таго ж самага Юрыя Яраславіча. Але і гэты падход застаўся без вынікаў. Прастаяўшы два з паловай тыдні, «не вспевше ему (г. зн. Юрию.—M. E.)ничтоже, возвратиша восьвояси»⁵⁴⁰. У 1162 г. Юрый Яраславіч нарэшце заключыў мір з кіеўскім князем Расціславам Мсціславічам⁵⁴¹ і так дабіўся ад Кіева фактычнага прызнання сваёй незалежнасці. Усё гэта яшчэ раз пацвердзіла эканамічную і вайсковую магутнасць Турава, яго здольнасць адстойваць сябе.

У 1162 г. абрываюцца звесткі пра Юрыя Яраславіча, які па праву лічыцца заснавальнікам тураўскай княскай дынастыі. Хоць паведамленні аб ім вельмі ўрыўкавыя, усё ж яны даюць нам уяўленне пра яго як палітычнага дзеяча буйнога маштабу, які мог у складаных і вельмі цяжкіх умовах ужыць розныя сродкі барацьбы (актыўную абарону і наступленне, дыпламатычныя перагаворы і ўменне выбраць зручны момант), што і забяспечвала яму атрыманне перамогі. З асобай Юрыя Яраславіча звязаны самыя слáўныя старонкі тураўскай гісторыі.

У адрозненне ад Турава выдзяленне Смаленска ў асобную адзінку адбылося без канфлікту і як бы непрыкметна. Палітычнае высіпяванне паасобных абласцей Старажытнай Русі супрадажалася, як правіла, сфермаваннем мясцовых княскіх дынастыі. Мы гэта ўжо бачылі на прыкладзе Турава. Тоё ж самае назіралася і ў адносінах Смаленска. Родана-чальнікам яго князёў стаў Расціслаў Мсціславіч, з імем якога звязаны выдатныя старонкі смаленскай гісторыі. Хоць Расціслаў упершыню ўпамінаецца ў пісьмовых крыніцах як смаленскі князь у 1127 г., аднак ён стаў князіваць тут хутчэй за ўсё ў 1125 г., пасля таго як яго бацька Мсціслаў замяніў на велікакняскім пасадзе памерлага Уладзіміра Манамаха. Да гэтага ў Смаленску быў князем Вячаслаў Уладзіміравіч, які пасля перайшоў у Тураву.

Вядома, нельга прыпісваць выдатнае становішча Смаленскай зямлі, якое яна заняла сярод іншых усходнеславянскіх земляў, выключна вынікам дзеянасці Расціслава, хоць, вядома, яго заслуг у гэтым нельга адмаўляць. Хутчэй трэба бачыць факт працяглага (у 32 гады) князівання Расціслава ў Смаленску вынікам тых спрыяльных гістарычных умоў, што выпалі на долю Смаленскай зямлі ў гэты час, якія выразна ўбачыў і ўдала скарыстаў Расціслаў. Найперш трэба адзначыць, што Смаленская зямля ў гэты час дасягнула найбольшых сваіх памераў. Паводле Устаўной граматы Расціслава 1136 г., усходнія межы Смаленшчыны даходзілі да сярэдняга цячэння р. Масквы, а на захадзе яны ўключалі Оршу і Копысь, захопленыя ў Глеба Менскага ў 1116 г. Апошніяе асабліва важна было для Смаленска. Заходнія, больш заселенія, а таму і больш багатыя, раёны Смаленшчыны былі больш каштоўныя, чым усходнія, аддаленія ад гандлёвых шляхоў і таму маланаселенія і бедныя.

Аднак здабыць палітычнай незалежнасці не азначала для Смаленска, як і для іншых земляў, ізаляцыі яго ад палітычнага жыцця, у першую чаргу Кіева, Ноўгарада, Суздаля, Полацка. Смаленску асабліва важна было захоўваць прыязнія адносіны з Кіевам, паколькі ў адваротным выпадку яго

прыдняпроўскія землі, праз якія праходзіў вялікі гандлёвы шлях, маглі стаць аб'ектам варожага нападу. У выніку дальнабачнай палітыкі Расціслава велізарная тэрыторыя Смаленскай зямлі ў час зачтых удзельных усобіц, звязаных з варожым нашэсцем, спусташэннем і разбурэннем рускіх земляў, з'явілася шчаслівым выключэннем. Яна амаль пазбегла ўсяго гэтага. Толькі ў 1147 г. былі спустошаны вярхоўі Протви, дзе жыло невялікае балцкае племя голядзь, і вярхоўі Угры, дзе пагаспадарылі полаўцы. Аднак, як мы ўжо гаварылі, гэтыя крайнія ўсходнія мясціны не мелі важнага значэння для Смаленска. У той жа час яго войскі не раз праішлі па іншых землях, асабліва па Чарнігаўскай (як намі ўжо адзначалася, у 1142 г. яны спустошылі радзіміцкую зямлю з Гомелем). Такая засцярога ад зневініх нападаў і шырокая магчымасць пранікаць у іншыя землі і спрыяла ўстанаўлению ў Смаленскай зямлі палітычнай раўнавагі, асабліва ва ўзаемнасціх князя і веча, чаго не было ў многіх землях, і ў прыватнасці ў Полацкай.

Не атрымліваючи за сваю дапамогу Кіеву новых уладаняў, адрэзаных ад яго зямлі, Смаленск затое атрымліваў усе магчымасці ўмешавацца ва ўнутраныя справы суседніх земляў (найперш Наўгародскай і Полацкай), тым самым аслабляць іх і паступова падначальваць свайму ўплыву. І тут справа выглядае так, што Смаленск пераняў ролю Полацка ў гэтых адносінах. Калі раней Полацк імкнуўся падначаліць свайму ўплыву Ноўгарад і Смаленск, то зараз апошні імкнуўся да гэтага ў адносінах Ноўгарада і самога Полацка. Што да Ноўгарада, то гэта тэндэнцыя ўжо праступала ў 1138 г., калі смаленцы разам з кіяўлянамі, сузdalцамі і палаchanамі ўдзельнічалі ў кааліцыі супроты наўгародцаў, што не хацелі прыняць да сябе князя Святаполка Мсцілавіча, брата Расціслава Смаленскага. У сваіх дамаганнях на ўплыву у Ноўгадзе Смаленск выкарыстоўвае абвостраную барацьбу партый у гэтым горадзе.

Яшчэ большыя поспехі меў Смаленск у сваёй полацкай палітыцы, пра што мы будзем гаварыць, разглядаючы гісторыю Полацка. Укажам яшчэ на так званыя Устаўныя граматы князя Расціслава, гістарычнае значэнне якіх выходзіць далёка за рамкі Смаленскага княства і мае вялікае значэнне для нашага ўяўлення пра многія бакі сацыяльна-эканамічнага жыцця ўсіх рускіх земляў таго часу. Яны найперш даюць уяўленне пра тэрыторию княства. У прыватнасці, упамінанне ў першай з іх «палюдзя Копыся» яскрава пасведчыла на пераход гэтага горада з Полацкага княства ў Смаленскага. Грамата дае і дакладную дату заснавання смаленскага епіскапства — 1136 г. Пералічэнне ў грамаце тых

данінаў, з якіх дзесятая частка аддавалася ў карысць епіскапа, мае для нас асабліва важнае, неацэннае значэнне. Яно паказвае, як ішоў працэс замацавання дзяржаўнай улады ў княстве, на чым грунтавалася эканамічнае моц яго, як размяжкоўваліся асабістыя і дзяржаўныя прыбыткі князя. З граматы мы выносім уяўленне аб кампетэнцыі княскага, пасадніцкага і епіскапскага судоў і шмат іншага. Бяспрэчна, што ўсё гэта мела месца і ў іншых землях.

ВЫДАЛЯЮЦЬ РАГВАЛОДА, БЯРУЦЬ РАСЦІСЛАВА

Новае дзесяцігоддзе полацкай гісторыі пачалося вельмі бурліва. Падзеі 1151 г. яшчэ раз пацвердзілі дамінуюче значэнне веча ў дзяржаўным жыцці Полацчыны. Мы пераконваемся ў гэтым, прачытаўшы адпаведную летапісную вытрымку: «В лето 6659 (1151)... Том же лете яша Полочане Рагвалода Борисовича, князя своего и послана Менську, и ту и держаща у велице нужи, а Глебовича себе уведоша; и слышася Полотчане к Святославу Олговичу с любовью, яко имети отцем собе и ходить в послушании его, и на том целовали хрест»⁵⁴².

Кароткая, але даволі багатая інфармацыя для разумення тагачаснага палітычнага стану Полацкай зямлі. Найперш яна адмятае сцвярджэнні аб барацьбе, якая нібыта разгарэлася паміж дынастычнымі лініямі Рагвалодавічаў і Глебавічаў⁵⁴³ і князёў з земствам⁵⁴⁴. Цытаваны запіс яскрава засведчыў, што сваркі і нелады паміж княскімі лініямі Полацкай зямлі ўзнікалі не столькі самі па сабе, колькі па волі полацкага веча. Менавіта палаchanе (пад якімі разумеецца веча) «яша» Рагвалода, выслалі яго ў Менск, а адтуль узялі сабе Глебавіча. Вось такім бесцзырмонным абыходжаннем са сваімі князямі полацкае веча і трymала іх у сваіх руках, робячы іх паслухмянымі сваёй волі.

З летапіснага ўрыўка мы бачым, што пасля выгнання Рагвалода палаchanе звярнуліся да Святаслава Ольгавіча, тады наўгарод-северскага князя, з просьбай апекі над імі. Не ўказаная ў летапісе прычына выгнання Рагвалода з Полацка рознымі даследчыкамі тлумачыцца па-свойму. У В. Тацішчава, дзе непасрэдна гаворыцца аб падзеях 1151 г., сказана, што палаchanе ўсклалі на Рагвалода «многие вины»⁵⁴⁵, а пад 1158 г. мы чытаем, што яны, будучы пад управай ціхмянага («круглого») Рагвалода Барысавіча, без усялякай прычыны, безразважна даўшы сабе волю, ад адсутнасці постраху ўсхваляваліся супроты яго⁵⁴⁶. Вядома, такое тлумачэнне

вельмі суб'ектыўнае, яно магло ісці ад летапісца, які спачуваў Рагвалоду, і таму не можа быць аб'ектыўным, што і дало падставу даследчыкам шукаць іншых прычын. В. Данілевіч тлумачыў выгнанне Рагвалода імкненнем апошняга паднажаліць сабе іншых полацкіх князёў, што ён стаў ахвярай шырокай змовы, у якой палаchanе былі толькі зброяй у руках князёў⁵⁴⁷. Аднак летапіс ясна паказвае, што ініцыятарамі выгнання князя былі палаchanе, а не іншыя князі. Зыходзячы з таго, што Рагвалод быў жанаты з дачкой Ізяслава Мсціславіча, шэраг гісторыкаў (С. Салаўеў, Д. Ілавайскі, І. Бяляеў, М. Доўнар-Запольскі) бачылі прычыну выдалення Рагвалода ў тым, што ён вёў палітыку паднажалення Полацка Мсціславічам. Але, як зазначалася намі вышэй, шлюбныя адносіны — вельмі нетрываўны фактар у палітыцы, хоць, вядома, нельга адмітаць поўнасцю пэўнай арыентацыі Рагвалода на Мсціславічаў. Сцвярджэнне Л. Аляксеева аб разыходжанні Рагвалода з мясцовым епіскапствам вельмі хісткае. Тым часам думка даследчыка аб незадаволенасці гэтым князем з боку баярства, якое ўзначальвала веча, у цэлым слушная. Сапраўды, настроеная супроць Рагвалода была нейкая полацкая партыя, магчыма, і баярская, якой удалося ўзяць верх на вечы і дамагчыся выгнання гэтага князя. Менавіта ў барацьбе партый полацкага насельніцтва, а гэтым самым і полацкага веча, і трэба бачыць найперш прычыны выгнання і ўзвядзення на полацкі пасад таго ці іншага князя, што добра выявяць падзеі 1158 г. І гэта не было з'яўль толькі полацкай, бо тое ж самае было характэрна і для іншых земляў, асабліва для Наўгародскай, дзе веча было такім жа ўсемагутным, як і ў Полацку. Але вядома, што ў сваёй барацьбе партыі вельмі часта абавіраліся і на дапамогу іншых земляў. Так, напрыклад, баярская партыя Ноўгарада ў 50-я гады XII ст. арыентавалася на сілы смаленскага князя Расціслава. Гэта ж назіралася і ў Полацку. Калі партыя, якая падтрымлівала Рагвалода, магчыма, арыентавалася на дапамогу Мсціславічаў, то партыя, якая выгнала Рагвалода і паставіла Расціслава Глебавічу, павінна была шукаць апоры ў Святаслава Ольгавіча. Менавіта яе прадстаўнікі і пайшлі да апошняга з «любоўю», хочучы мець яго «бацькам сваім» і жадаючи хадзіць паслухмяна ў яго, на чым і цалавалі крыж. Вось чаму не мае падставы сцвярджэнне, што Расціслаў Глебавіч таму звярнуўся да Святаслава Ольгавіча, бо апошні, маўляў, з 1149 г. валодаючы Слуцкам, Клецкам і ўсімі дрыгавічамі, быў бліжэйшым суседам Глебавічаў і што, звяртаючыся да яго, Глебавічы атрымлівалі дапамогу магутнай паўднёварускай кааліцыі, якая групавалася вакол Юрыя Даўгартукага⁵⁴⁸. Аднак Глебавічы не былі зачыншчыкамі

падзеі 1151 г., бо крыніцы паказваюць адваротнае, а менавіта дамінуючу ролю ў гэтых падзеях веча.

Падзеі 1151 г. таксама пасведчылі, што ў Менску канчаткова замацаваліся Глебавічы. Як вядома, у ліку сасланых у Візантію полацкіх князёў летапіс не называе Глебавічаў. І гэта зразумела. Глеб першы з Усяславічаў яшчэ ў 1119 г. быў выведзены ў палон, і яго дзеці вымушаны былі шукаць сабе ратунку. Дзе ж яны пераходзіліся? І. Бяляеў гаварыў, што сыны Глеба падзялілі паміж сабою пакінутыя за імі Манамахам гарады Менскага княства⁵⁴⁹. Аднак гэта не павярдждаецца крыніцамі. Хутчэй за ўсё, што пасля 1119 г. Глебавічы разам са сваёй маці (яна памерла ў 1158 г.) знайшли прытулак у суседнім Літве і ў 1135 г. зноў вярнуліся ў Менск. Лічыцца, што ў Глеба было троє сыноў: Расціслаў, Глеб і Усевалад. Але не выключана, што яшчэ быў і чацвёрты — Ізяслаў. У Іпацьеўскім летапісе сказана, што 14 мая 1134 г. памёр нехта Ізяслаў Глебавіч⁵⁵⁰, а ў В. Тацішчава ўдакладнена — «князь полацкі»⁵⁵¹. Калі гэта так, то ён быў несумненна сынам Глеба. В. Тацішчава зачастую ўсіх князёў Полацкай зямлі назалежна ад таго, дзе яны князівалі — у Полацку ці ў іншым месцы, — называе полацкімі. Дык вось (гэта высыветляць пазнейшыя падзеі) у 1151 г. у Менску княжыў Расціслаў, магчыма, самы старэйшы з Глебавічаў, якога палаchanе «уведоша» да сябе ў якасці свайго князя. Было б наўным думанцем, што Расціслаў Глебавіч ужо раней не ведаў аб намерах палаchanані ўзяць яго за князя. Зразумела, што ўсё было раней дамоўлены. Полацкі пасад для ўсіх полацкіх князёў меў значэнне велікакняскага і таму не мог не быць прэстыжнай мэтай кожнага з іх, што добра было вядома вечу.

У сувязі са сказанным пайстае пытанне аб тым, што стаў князем у Менску пасля Расціслава. Рагвалод быў сасланы ў Менск, а не пераведзены туды князем. Зноў-такі летапісная нататка пад 1151 г. не дае адказу на гэта пытанне. І толькі з падзеі 1158 г. можна зразумець, што менскім князем пасля Расціслава стаў яго брат Валадар. Што Глебавічы па-ранейшаму заставаліся гаспадарамі Меншчыны, сведчаць тацішчаваўскія матэрыйялы, дзе сказана, што менавіта ў рукі Расціслава і яго братоў быў аддадзены Рагвалод⁵⁵². Занатаванае толькі ў матэрыйялах В. Тацішчава паведамленне сведчыць, што Юрый Даўгартукі, незадоўга да сваёй смерці (1157 г.) даведаўшыся пра цяжкі лёс Рагвалода ў руках Глебавічаў, патрабаваў пагрозай вайны вызваліць вязня, што і было зроблена, хоць, атрымаўшы вестку аб смерці Юрый Даўгартукага, Глебавічы не вярнулі Рагвалоду яго ўладанняў і пажыткаў⁵⁵³. Заступніцтва Юрый Даўгартукага Л. Аляксееў тлума-

чыць тым, што вялікі князь страціў давер да свайго былога саюзніка Святаслава Ольгавіча і вызваленнем Рагвалода і ўзвядзеннем яго на полацкі пасад хацеў адкалоць ад чарнігаўскага князя іх саюзнікаў — Глебавіча⁵⁵⁴. Але і гэта не пераканаўча, бо тут не ўказвае ща, чым менавіта Святаслаў Ольгавіч быў незадаволены Глебавічамі і таму заступіўся за Рагвалода. Мы яшчэ будзем разглядаць гэтыя падзеі, але зараз адзначым адну тэндэнцыю некаторых даследчыкаў, якая выяўляеца ў імкненні падкрэсліць страту Полацкам палітычнай ініцыятывы і поўную залежнасць яго ад першпетый міжусобнай барацьбы розных рускіх земляў. Але ўсё гэта далёка не так. Менавіта суперніцтва паміж рознымі рускімі княствамі давала магчымасць Полацку заўсёды знаходзіць сабе саюзнікаў. Зразумела, што ў сваю чаргу і рускія князі не маглі не выкарыстоўваць барацьбу розных полацкіх партый і звязаных з імі князёў у сваіх інтэрэсах. Так, магчыма, к 1157 г. на полацкім вечы стала браць верх іншай, рагвалодаўская партыя, якая магла звярнуцца па дапамогу да Юрыя Даўгарукага, і ён мог ахвотна адгукнуцца на гэтую просьбу, але з-за смерці не здолеў дапамагчы Рагвалоду заняць полацкі пасад.

Перш чым прыступіць да разгляду падзеі 1158 г., мы павінны закрануць пытанне іх храналогіі, а таксама спыніцца на ўдзеле палачанаў у паходзе на Тураў у 1158 г. Паводле Тацішчава, падзеі, звязаныя з вяртаннем Рагвалода Барысавіча, адбываліся ў 1158 г. У свой час гэту дату прыняў і М. Карамзін, за імі пайшоў і Л. Аляксееў⁵⁵⁵, спасылаючыся на ўпамінанне летапісам наўгародскага епіскапа Аркадзія. Приняўшы гэту дату, Л. Аляксееў чамусыці палічыў, што паход палачанаў у кааліцыі з іншымі князямі на Тураў адбываўся ўжо пасля другога з'яўлення Рагвалода на полацкім пасадзе⁵⁵⁶. Аднак гэта зноў супярэчыць крыніцам. І ў Іпацьеўскім летапісе⁵⁵⁷, і ў В. Тацішчава⁵⁵⁸ пра гэты паход гаворыцца перад падзеямі, звязанымі з выгнаннем з Полацка Расціслава і ўкнязяваннем там Рагвалода. Усё гэта яшчэ раз сведчыць аб немагчымасці прыняць трактоўку Л. Аляксееевым указаных падзеяў, хоць і не выключаючы, што яны адбываліся ў 1158 г., у першую чаргу паход на Тураў. Мы ўжо пра гэта гаварылі, разглядаючы тураўскую гісторыю, і таму зараз нам трэба высветліць прычыны ўдзелу ў іх палачанаў. Тоё, што яны былі ў складзе вялікай кааліцыі, яшчэ не гаворыць, што іх вымушалі да гэтага абавязацельства падтрымліваць іншых князёў у іх грабежніцкіх паходах⁵⁵⁹. Хутчэй за ўсё палачане, бачачы вялікія сілы, якія збіраліся ісці на Тураў, распылі, што з ім будзе лёгка пакончана, і яны змогуць шмат выкарыстаць з гэтага, а менавіта адхапіць для сябе пэўную

частку дрыгавіцкай зямлі, што было, як мы ведаем, сталай мэтай Полацка. Трэба звярнуць увагу на тое, што пра палачанаў у летапісе сказана асобна, ужо пасля пераліку іншых удзельнікаў паходу: «...и полчане пришедшие к Турову, пожгosome сёла около его»⁵⁶⁰. А гэта можа гаварыць за тое, што полацкае войска прыйшло пазней за іншых, па сваёй уласнай ініцыятыве, і таму яму ўжо не засталося месца ў аблозе Турава, і яно вырашыла весці свае дзеянні ў ваколіцах горада, папаліўшы сёлы каля Турава. Такі ўчынак можна вытлумачыць тым, што насельніцтва тураўскіх сёлаў, бачачы грозную небяспеку, загадзя пахавалася ў пушчах і балотах разам са сваім скарбам і скацінай, што і выклікала помсту палачанаў, якім не было чым пажывіцца. З летапісу не відаць, ці знаходзілася полацкае войска ўсе 10 тыдняў аблогі каля Турава, ці не. Больш верагодна апошняе, бо палачанам не было чаго рабіць там. Аднак можна думаць, што яны вярнуліся назад з сумнымі вынікамі, што магло распаліць яшчэ большую нянявісць полацкага веча да Расціслава Глебавіча, які хутчэй за ўсё мог узначальваць паход палачанаў.

ВЫДАЛЯЮЦЬ РАСЦІСЛАВА, БЯРУЦЬ РАГВАЛОДА

Менавіта пасля гэтага, як паказвае Іпацьеўскі летапіс, Рагвалод Барысавіч і пайшоў ад Святаслава Ольгавіча, які цяпер быў чарнігаўскім князем, здабываць свой удзел у Полацкай зямлі. Нас не павінна здзіўляць, што ранейшыя ворагі — Рагвалод і Святаслаў — цяпер сталі саюznікамі. Нельга забывацца, што Расціслаў быў з Глебавічаў, княскай галіны, што заўсёды адчуvalа сваю сувязь з Менскам, на якія магла абаверціся ў неспрыяльных умовах. Вось чаму Расціслаў, знаходзячыся на полацкім пасадзе, мог больш клапаціцца аб інтэрэсах Менска, чым Полацка. З прычыны гэтага ён мог быць менш падатным для ўплыву свавольнага полацкага веча, чым «цихмяны» Рагвалод, што і выклікала ў палачанаў, у тым ліку і партыі, варожай да Рагвалода, імкненне зноў вярнуць апошняга ў Полацк. Вось чаму з'яўленне Рагвалода ў Святаслава Ольгавіча можа быць растлумачана па-рознаму: або тым, што ў Полацку зноў пачала браць верх рагвалодаўская партыя і чарнігаўскі князь, бачачы гэта і жадаючы мець уплыв у Полацку, прыняў да сябе Рагвалода, або ён гэта зрабіў па патрабаванню партыі Расціслава, якая расчараўвалася ў апошнім і рашыла зноў вярнуць Рагвалода. (І гэта апошняе, як убачым, знайдзе пэўнае пацверджанне ў будучых падзеях.) Паўтараем, падобныя перамены ў сімпатыях былі ў духу таго часу, дый усіх часоў.

З летапісу вядома, што Святаслаў Ольгавіч сам не прыняў непасрэднага ўдзелу ў адваяванні Рагвалодам сваіх правоў у Полацкай зямлі. Ён абмежаваўся тым, што даў Рагвалоду пэўную колькасць войска, «полк», як сказана ў летапісе⁵⁶¹. Далей мы чытаем у гэтай жа крыніцы, што Рагвалод пайшоў у Слуцк, адкуль ён пачаў зносіцца з дручанамі⁵⁶². Тут мы павінны прыпыніцца, каб звярнуць увагу на некаторыя важныя дэталі. Можна толькі здзіўляцца таму, што ніводзін даследчык не засумніваўся ў сведчанні Іпацьеўскага летапісу, што Рагвалод са Слуцка мог весці перагаворы з дручанамі. Больш за тое, М. Доўнар-Запольскі аргументуваў часовае знаходжанне Рагвалода ў Слуцку як зыходны пункт, з якога ён пачаў сваю барацьбу за аднаўленне ягоных уладанняў у Полацкай зямлі, тым, што Слуцк у той час належала Святаславу Ольгавічу⁵⁶³. Магчыма, што і так, бо крыніцы гэтаму не супярэчаць, але, глянуўши на карту, цяжка паверыць, каб Рагвалод мог «слатися к дрючанам», а апошнія «приездча к нему». Нават ва ўмовах ХХ ст. пры наяўнасці авіяцыі і радыё на такай вялікай адлегласці цяжка было б усё гэта рабіць, асабліва ўлічваючы, што шлях ішоў праз Бярэзіну, Свіслач, Пціч, Арэсу і па тэрыторыі варожых Рагвалоду Глебавічаў. Відаць, летапісцам была дапушчана памылка, у выніку якой нейкае іншае паселішча, дзе спыніўся Рагвалод, было заменена на Слуцк.

Характэрна, што ў тацішчайскіх матэрыялах, дзе перадаецца гэты эпізод, нічога не гаворыцца аб Слуцку. Там сказана, што Рагвалод прыйшоў у воласць Полацкую⁵⁶⁴. Трэба думаць, што ў руکі гэтага гісторыка трапіў больш спраўны летапісны тэкст.

Другое пытанне, якое непасрэдна выцякае з указаных падзеяў, гэта: «Чаму менавіта Рагвалод найперш пайшоў на Друцк?» На думку Л. Аляксеева, прычынай гэтага з'яўлялася тое, што Друцк быў вотчынай Рагвалода⁵⁶⁵. Гэта аргументуваецца тым, што ў 1158 г. Рагвалода дручане прымаюць як свайго⁵⁶⁶. Аднак тут не ўлічана, што Рагвалод перш за ўсё княжыў (да 1151 г.) у Полацку, дзе ў 1102 г. княжыў яго бацька Барыс Усяславіч. Апроч таго, да 1158 г. мы не можам з упэўненасцю гаворыць аб існаванні Друцкага ўдзела, бо менавіта толькі пад гэтым годам у летапісе ўпершыню названы друцкі князь Глеб Расціславіч. Праўда, у Васкрасенскім летапісе гаворыцца, што ён стаў княжыць у Друцку з 1146 г. Аднак гэта яўная памылка, бо дадзены летапіс збліжаў Глеба Расціславіча з аднайменным разанскім князем, на што ў свой час указваў М. Доўнар-Запольскі⁵⁶⁷. Такім чынам, спвяджэнне пра Друцк як вотчыннае ўладанне Барысавічаў — вельмі проблематычнае. Трэба думаць, што Рагвалод

найперш прыйшоў да Друцка таму, што апошні знаходзіўся найбліжэй па дарозе з Чарнігава.

Наўрад ці меў рацыю В. Данілевіч, калі гаварыў, што дручане сустрэлі Рагвалода спачуваннем, таму што той быў ворагам палачанаў, і гэтым самым выявілі факт свайго суперніцтва з Полацкам⁵⁶⁸. Суперніцтва было, як і імкненне выйсці з-пад улады Полацка, але тут усё гэта меней за ўсё выявілася. Далейшыя падзеі пакажуць, што за Рагвалода цягнулі многія палачане, якія ўрэшце і паставілі яго полацкім князем. Таму правільней будзе сказаць, што вяртанне Рагвалода было абумоўлена той спрыяльны для яго палітычнай атмасферай, якая ў гэты час характарызавала як Друцк, так і Полацк.

Але разгледзім падзеі, звязаныя з вяртаннем Рагвалода, па парадку. Як кажа летапіс, пакрыўджены братамі і шукаючы сабе воласці, Рагвалод з палком Святаслава прыехаў да Слуцка (мы ўжо ведаем, што гэта яўная памылка) і адразу стаў зносіцца з дручанамі, якія ўзрадаваліся яму. І таму, прыехаўши да яго, запрасілі князяваць да сябе, раячы яму не марудзіць з гэтым, і абяцалі, што ўсе стануть за яго. Відаць, падбадзёраны гэтай падтрымкай, Рагвалод рашыў ісці ў Друцк. І вось насустрэч яму выплыла трыста лодак дручанаў і палачанаў (яўнае сведчанне, што ў Рагвалодзе былі зацікаўлены як адны, так і другі). Зазначым яшчэ, што ўказаныя ў Іпацьеўскім летапісе звыш 300 лодак з дручанамі і палачанамі — яўнае перабольшванне, і таму больш праўльна ў Ніканоўскім і Васкрасенскім летапісах і ў В. Тацішчава, дзе гаворыцца праста аб звыш 300 дручанаў і палачанаў. Аднак упамінанне лодак у Іпацьеўскім летапісе невыпадковае: яно гаворыць, што дручане і палачане плылі насустрэч Рагвалоду па вадзе, г. зн., што ён рухаўся да Друцка такім жа способам з Дняпра ўверх па Друці. А гэта ў сваю чаргу зноў-такі абвяргае, што Рагвалод у Друцк ішоў са Слуцка.

Прыехаўши ў Друцк у такім шматлікім суправаджэнні, Рагвалод быў урачыста і з вялікай пашанай узведзены на друцкі пасад. З ранейшым жа князем Глебам Расціславічам, які тут хутчэй за ўсё князяваў з 1151 г., калі яго бацька Расціслаў Глебавіч стаў полацкім князем, дручане абышліся так, як гэта было ў звычаях таго часу: ён быў выгнаны, а двор яго і маёmasць дружыны разрабаваны гараджанамі. Глебу не заставалася нічога іншага, як ісці ў Полацк да бацькі (у В. Тацішчава сказана, што Глеб пайшоў у Менск⁵⁶⁹).

Як сведчыць летапіс, у Полацку адбыўся вялікі мяцеж, паколькі многія палачане хацелі Рагвалода. Расціславу ледзь удалося ўціхамірыць іх, даўши ім «многія дары» (у В. Тацішчава ўдакладнена: «...вяльможам і народу»⁵⁷⁰).

Пасля гэтага ён вадзіў іх «к хресту», г. зн. браў з іх прысягу быць вернымі яму. Гэта і дало яму магчымасць разам з братамі Усеваладам і Валадаром і «ўсёй браццю» пайсці на Рагвалода.

Усе гэтая падзеі патрабуюць пэўнага тлумачэння. Перш за ўсё, з-за чаго ўзняўся мяцеж. Каб адказаць на гэтае пытанне, трэба ўспомніць, што ён пачаўся адразу пасля вяртання Глеба з Друцка да бацькі ў Полацк. Гэта, вядома, прымусіла Расціслава думаць аб помсце Рагвалоду, г. зн. ісці з войскам на яго, але гэтага самохаць полацкі князь рабіць не мог. Тут яму патрэбна была згода веча. Прыгадаем, што, паводле «Эймундавай сагі», Брачыслаў гаварыў Эймунду, што яму трэба мірыцца са сваімі мужамі, бо яны даюць яму грошы, якія ён выплачвае войску. Зразумела, прасіць сродкі ў веча для паходу на Рагвалода Расціслаў пры вялікай варожасці да яго з боку прыхільнікаў Рагвалода, якія і ўзнялі мяцеж, было цяжкай справай. І Расцілаву прыйшлося ахвяроўваць свае ўласныя багацці, адворваючы найбольш уплыўовых удзельнікаў веча. І, як засведчылі тацішчаўскія матэрыялы, толькі прывёўшы сваіх праціўнікаў «да роты», Расціслаў атрымаў ад веча дазвол і сродкі на свой паход, у выніку чаго неўзабаве сабраў войска і, злучыўшыся са сваімі братамі, пайшоў на Рагвалода⁵⁷¹. Гэтая падзеі адначасова засведчылі і дружныя намаганні ўсіх Глебавічаў супроты Рагвалода, што і зразумела. Выгнанне Глеба з Друцка паказвала ім усім сумную перспектыву таго, што чакае іх, калі полацкім князем стане Рагвалод. Фактычна пры заходжанні Расціслава на полацкім пасадзе ўся Полацкая зямля апынулася ў руках Глебавічаў. Цікава звярнуць увагу на тое, што Расціслаў аддаў Друцк сыну Глебу, а не якому-небудзь са сваіх братоў, што паказвае, наколькі высока цаніў ён гэты багаты ўдзел. Калі, як мы ўжо адзначалі, Валадар княжыў у Менску, то Усевалад, відаць, быў у Ізяславі. І, такім чынам, можна меркаваць, што на Друцк пайшлі аў'яднаныя сілы палачанаў, мянянаў і ізяславаў, г. зн. практична ўсіх тагачасных полацкіх ўдзелаў.

Для Рагвалода гэта не было нечаканасцю, і таму ён умацаваўся за сценамі горада, што фактычна ператварыўся ў непрыступную крэпасць, якую так і не ўдалося ўзяць аў'яднанымі сіламі Глебавічаў. Як зведчыць летапіс, бай цягнуліся некалькі дзён, вялікія страты былі з абеддвух бакоў.

Тут зноў трэба трохі спыніцца, каб асэнсаваць гэтая факты. Па-першае, хочацца нагадаць 1116 г., калі Друцк быў узяты аў'яднанымі сіламі паўднёварускіх князей і пераяслаўскі князь Яраполк Уладзіміравіч вывеў многіх дручанаў у сваё княства, пабудаваўшы для іх горад Жэлні.

Можна было думаць, што Друцку быў нанесены непапраўны ўдар, ад якога горад больш не акрыяе і канчаткова запусцее накшталт Одрска. Аднак прайшло 43 гады, і, як бачым, Друцк не толькі не знік, але і вырас у цэнтр удзела і добра ўмацаваную крэпасць. З гэтага можна зрабіць вывад, што далёка не ўсе жыхары Друцка былі выведзены Яраполкам, што многія з іх разбегліся па наваколлі (а магчыма, і далей, пра што сведчаць тапонімы Дручаны, Навадруцк і ім падобныя), а пасля, як мінулася варожае нашэсце, зноў вярнуліся ў родны горад і пачалі яго адбудоўваць, чаму, бяспрэчна, садзейнічала яго выгоднае становішча на адным з важнейшых адгалінаванняў вялікага воднага шляху.

Але вернемся да падзеі 1158 г. Чым можна растлумачыць выключную стойкасць дручанаў у барацьбе з кааліцыяй Глебавічаў? Вядома, не толькі тым, што ў выніку перамогі апошніх іх чакала жорсткая расправа за пакрыўдженага імі Глеба Расцілавіча. І прычына не ў тым, што Рагвалод Барысавіч быў сваім патомным князем у Друцку. Праз некаторы час ён стане полацкім князем, і дручане з ахвотай без перашкод адпусціць яго туды. І ў гэтым апошнім трэба шукаць адказ на пастаўлене пытанне. Хоць Полацкая зямля была падзелена на ўдзелы, менавіта яна не страдала адзінства. Праўда, паміж гэтымі ўдзеламі часам ішла барацьба, аднак яна не была сепаратысцкай, нацэленай на поўную адасобленасць. Гэта была барацьба за дамінуючае становішча ў Полацкай зямлі, што заходзіла за межы выяўленне ў дамаганні велікакняскага полацкага пасада. Як мы ўжо бачылі, Расціслаў Глебавіч, сеўшы ў Полацку, аддаў ва ўладанне ўсё полацкія ўдзелы братам і дзецям. Карыстаючыся іх вялікай падтрымкай, Расціслаў адчуў сваю моц і, па ўсім відаць, выяўляючы найперш інтарэсы Менскага княства, стаў супрацьпастаўляць сябе полацкаму вечу, выходзіць з-пад яго кантролю, што і выклікала нянявісць да яго з боку полацкай верхавіны. Добра ведаючы гэта, дручане і вырашылі выкарыстаць зручны момант, каб узвесці на полацкі пасад свайго стаўленіка, і таму зрабілі ўсё, каб адбіць аблогу Глебавічаў. І іх намаганні не былі дарэмныя. Менавіта Глебавічы, а не Рагвалод, вымушаны былі заключыць мір. «І створише мир Ростислав с Рогволодом»⁵⁷², — гаворыць летапіс. Сведчаннем гэтаму з'яўляецца і тое, што Расціслаў пайшоў на ўступку, прыдаўшы Рагвалоду «волости». Не змогшы перамагчы Рагвалода, Расціслаў вырашыў адкупіцца ад яго. Апошняе, паводле меркавання гэтага Глебавіча, павінна было задаволіць Рагвалода і гэтым самым пагасіць яго дамаганні на полацкі пасад.

І хоць мір быў змацаваны «хрэснымі цалаваннем», аднак

ён аказаўся надзвычай нетрывалы. Не паспей Расціслаў вярнуцца ў Полацк, як супроць яго палаchanе пачалі заводзіць новую змову («свешчаша на князя свога»). Яны забыліся на ранейшае «хрэснае цалаванне», паводле якога павінны былі прызнаваць яго сваім князем, з якім ім жыць, не наводзіць на яго ніякіх паклёпаў. Можна думаць, што вяртанне Расціслава ні з чым ды яшчэ ўступка ім пэўнай полацкай тэрыторыі Друцку было галоўнай прычынай новага выбуху нянявісці палаchanанаў да Расціслава. Таємна ад яго палаchanе адправілі да Рагвалода Барысавіча сваіх паслоў, якія павінны былі дамовіцца з ім аб умовах яго вяртання на полацкі пасад. Умова фактычна была адна: Рагвалод павінен быў забыцца на тое зло, якое яму прычынілі палаchanе ў 1151 г. і ў якім яны цяпер раскайваліся, а менавіта, што без усялякай віны паўсталі на яго, разрабавалі ўсю маё масць яго і яго дружыны і самога яго выдалі Глебавічам на муку. Вось гэтая слова полацкіх паслоў даюць падставу меркаваць, што ў вяртанні Рагвалода былі зацікаўлены не толькі ранейшыя яго прыхільнікі, але і тыя, хто раней выступаў супроць яго і за Расціслава, але пасля, расчараўваўшыся ў апошнім, перайшлі на бок Рагвалода і гэтым самым намнога ўзмацнілі яго партыю. Полацкія паслы нават усю віну за зроблене раней супроць Рагвалода ўскладі на Глебавіча⁵⁷³ і абыцалі выдаць Расціслава ў яго рукі. Рагвалод быў узрадаваны ўсямуказанаму і абыцаў на ўсё забыцца і зла не памятаць, у чым не толькі «цалаваў хрэст», але і даў пісьмовае запэўненне ў гэтым⁵⁷⁴.

Вядома ж, для палаchanанаў справа была не столькі ў асобе Рагвалода, колькі ў прыцягненні на свой бок Друцка. Добра ўсведамляючы, што з выгнаннем Расціслава Менск і Ізяславія стануць варожымі Полацку, яны маглі мець толькі ў асобе Друцка вернага саюznіка, стаўленік якога ўсталоецца на полацкім пасадзе. Апроч таго, палаchanе прымалі ў разлік і сувязь Друцка са Смаленскам, таму і разлічвалі на дапамогу апошняга, у чым і не памыліліся.

Заручыўшыся згодай Рагвалода і падтрымкай дручанаў, палаchanе перайшлі да непасрэдных дзеянняў супроць Расціслава. Для гэтага быў выкарыстаны дзень Пятра і Паўла, у які збіраліся ля царквы Святой Багародзіцы на братчыну (так называўся агульны баль у складчыну цэлым горадам ці прыходам на храмавае свята. Гэты звычай захоўваўся да апошняга часу ў многіх месцах). З мэтай схапіць яго на гэтым гарадскім баліянні сюды быў запрошаны і Расціслаў (відаць, звычай патрабаваў і прысутніцтва тут князя). Але папярэджаны сваімі прыяцелямі, як сведчыць летапіс⁵⁷⁵, ці па сваёй асцярожніцці, паводле тацішчаўскага тэксту⁵⁷⁶, ён смела прыехаў, апрануты ў браню пад адзеннем. Вось чаму

завадатары змовы пабаяліся зрабіць на яго замах, і Расціслаў весяліўся разам з усімі, а пасля паехаў у Бельчыцы. Так упершыню летапіс засведчыў існаванне асобнай рэзідэнцыі полацкіх князёў, якая знаходзілася ў Бельчыцах на левым беразе Зах. Дзвіны пры сутоку з ракой Бяльчанкай за два кіламетры ад Верхняга замка, які з'яўляўся крамлём старожытнага Полацка⁵⁷⁷. Такім чынам, полацкі князь жыў не ў горадзе, а пад горадам і ў гэтых адносінах меў поўнае падабенства з наўгародскім князем, які таксама жыў не ў Ноўгарадзе, а каля яго, у Гарадзішчы. Такое супадзенне невыпадковое: як першы, так і другі былі ў поўнай залежнасці ад веча і толькі з яго згоды маглі займаць княскі пасад, што і падкрэслівалася месцазнаходжаннем рэзідэнцыі.

Няўдача першай спробы расправы з Расціславам не спыніла палаchanанаў, і, наччу згаварыўшыся, назаўтра раніцай у Бельчыцы былі выпраўлены паслы, якія пачалі «вабіти к себе» (гэты выраз — яшчэ адно сведчанне ў карысць таго, што тут мы маем фрагмент Полацкага летапісу) Расціслава, гаворачы яму: «Князю, паедзь да нас, нам з табою трэба пагаварыць, паедзь да нас у горад» (яшчэ адно пацверджанне таго факта, што полацкі князь жыў за горадам). Ен жа ім адказаў: «Я ўчора ў вас быў, чаму вы ні аб чым не гаварылі?» Пасля гэтага Расціслаў без усялякай перасцярогі паехаў да іх «у горад» (зноў сведка полацкага паходжання тэксту). І ўжо калі Расціслаў быў недалёка ад гарадской брамы, выбег яму насустреч дзецкі (у В. Тацішчава — раб), які папярэдзіў Расціслава, каб ён у горад не ехаў, бо сабралася веча і ўжо дружыну (у В. Тацішчава — людзей) яго б'юць і яго самога хочуць забіць. Як бачым, хоць у Расціслава і былі прыхільнікі, але іх было толькі дастаткова, каб папярэдзіць яго аб небяспечы, а не каб абараніць яго. Зразумеўшы, што яго лёс як полацкага князя ўжо вырашаны вечам, ён вяртаецца ў Бельчыцы, сабраўшы сваю дружыну, ідзе ў Менск да брата Валадара (вось гэта і дае падставу лічыць Валадара менскім князем пасля 1151 г., калі Расціслаў стаў полацкім князем).

Як можна меркаваць паводле Іпацьеўскага летапісу, Расціслаў па дарозе ў Менск спустошыў Полацкую воласць, рабаваў скаціну і чэлядзь (у В. Тацішчава сказана, што ён усё гэта рабіў пасля вяртання ў Менск, у саюзе з Валадаром⁵⁷⁸). Такія бясчынствы характарызуюць Расціслава як жорсткага і рапушчага чалавека, неразборлівага ў сродках барацьбы са сваімі праціўнікамі. Усё гэта давала сябе знать і ў час яго знаходжання ў Полацку, што таксама ў дадатак да іншага выклікала непрыязь да яго.

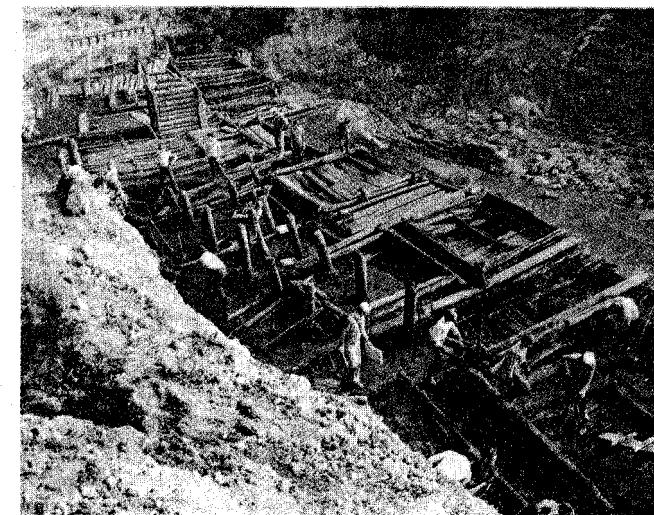
Палаchanе, для якіх дзеянні Расціслава не былі нечака-

насцю, паслалі па Рагвалода ў Друцк, і 8 ліпеня 1158 г. (паводле Тацішчава) сеў ён на пасад «дзеда свайго і бацькі свайго»⁵⁷⁹. (Гэтыя летапісныя слова яшчэ раз абвяргаюць сцвярджэнне Л. Аляксеева аб Друцку як патомным уладанні Барысавічаў і паказваюць, што Барыс Усяславіч адразу пасля смерці бацькі сеў у Полацку.)

ПОЛАЦК ІДЗЕ НА МЕНСК І ЦЕРПІЦЬ ПАРАЖЭННЕ

Перад Рагвалодам найперш паўстала задача арганізацыі барацьбы з Глебавічамі. Як і можна было чакаць, ён звярнуўся па дапамогу да вядомага ўжо нам смаленскага князя Расціслава Мсціславіча (ён, дарэчы, быў дзядзькам жонкі Рагвалода), які ахвотна даў войска на чале двух сваіх сыноў — Рамана і Рурыка — і ваяводы Унезда. Хацеў ісці і сам Расціслаў, але яго з невядомай прычыны адгаварыў епіскап Аркадзій, які ў гэты час ішоў з Кіева ў Ноўгарад. Звяртаючыся да Расціслава, Рагвалод разлічваў не толькі на смаленскую дапамогу. Полацкі князь ведаў аб вялікім аўтарытэце Расціслава сярод іншых князёў і яго шырокіх палітычных сувязях, асабліва з Ноўгарадам, і гэта дало свае вынікі: у войску Рагвалода з'явіліся наўгародцы і псковцы.

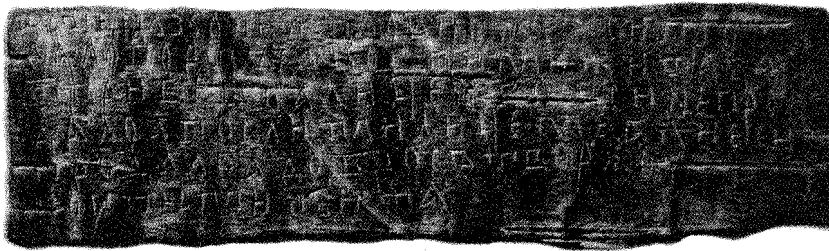
Расцілаў Мсціславіч прыняў блізка да сэруца полацкія справы, вядома, маючы далёкі палітычны прыщэл. Мы ўжо ведаем, што час Расціслава быў часам эканамічнага і палітычнага росквіту Смаленска, што і стварыла яму спрыяльныя ўмовы для экспансіяніскай палітыкі ў адносінах да суседніх земляў, якія вызначаліся сваёй унутранай палітычнай няўстойлівасцю. Але Смаленск найперш усведамляў сябе этнічна крывіцкім княствам. І вось цяпер, адчуваючы сваю сілу, Смаленск і пачаў выяўляць свае прэтэнзіі на вядуче месца сярод крывіцкіх земляў, што і рабіла яго канкурэнтам Полацка. Цалкам магчыма, што ў гэты час у летапісе і быў занатаваны смаленскі погляд на свой горад як сталіцу крывічоў. Аднак, улічыўшы вопыт свайго бацькі, які імкнуўся адными ударами падначаліць Полаччыну і якому гэта не удалося, Расцілаў Мсціславіч вырашыў паступова падначальваць яе сабе. Барацьба Полацка з Менскам і з'явілася зручным выпадкам для Смаленска, каб пашырыць і ўмацаваць свой уплыў у Полацкай зямлі і гэтым самым зрабіць яе залежнай ад сябе. Па ўсім відаць, што к гэтаму часу ў такай залежнасці ад Смаленска ўжо быў Друцк. Нам вядома з падзеяй 1116 і 1127 гадоў, што ў агульным наступе паднёўных князёў на Полаччыну смаленскім князям даручайся ўдар па Друцку. Відаць, к гэтаму часу ён стаў плацдармам для

Раскопкі на Верхнім замку ў Віцебску

ўцягвання ў палітычную арбіту Смаленска ўсёй Полаччыны. Вядома, для Полацка гэтыя намеры не былі сакрэтам, і ён адчуваў усю небяспеку смаленскай дапамогі. Але і для гэтага былі свае палітычныя разлікі: з дапамогай Смаленска і іншых земляў уціхамірыць і падначаліць сабе Менск і, умацаваўшыся гэтым самым, выйсці з-пад смаленскай апекі і нават зноў аднавіць свае дамаганні на Смаленск. Як бачым, завязалася тыповая палітычная гульня: хто каго зловіць у пастаўленую пастку. Далейшае пакажа, хто ў гэтай гульні выйграў, а хто прайграў. Але пакуль што з перавагай вёў гульню Смаленск. І. Бяляеў нават выказаў думку, што Расцілаў паслаў свае войскі ў дапамогу Рагвалоду, атрымаўшы ад яго Віцебск і іншыя прыгранічныя гарады⁵⁸⁰. Аднак гэтае меркаванне супярэчыць летапіснаму паведамленню, паводле якога толькі ў 1165 г. у Віцебску стаў княжыць сын Расціслава — Давыд⁵⁸¹. Праўда, гэта не выключае таго, што да ўказанай даты ў Віцебску мог сядзець іншы князь смаленскага паходжання.

Адзначым яшчэ, што дапамога Расціслава Рагвалоду не была бескарыслівай і ў другім плане: яна абавязала Полацк удзельнічаць у паходзе на Ушчыж. На чале полацкага войска стаяў Усяслаў, якога Густынскі летапіс называе Рагвалодавічам⁵⁸², з чаго можна меркаваць, што ён быў сынам Рагвалода.

*Берасцяная грамата, знайдзеная падчас раскопак у Віцебску
(з фондаў абласнога краязнаўчага музея)*

Як бачым, супроть Менска ўтварылася цэлая кааліцыя ў складзе палачанаў, смаленцаў, наўгародцаў і пскоўцаў. Аднак гэтае вялізнае войска рушыла не адразу на Менск, а на Ізяславль. На жаль, у гістарычнай літаратуры не ставілася пытанне аб тым, навошта было, перш чым ісці на Менск, ісці на Ізяславль, тым больш што ён быў не па дарозе, бо знаходзіўся на паўночны захад ад Менска. А між тым адказ на гэтае пытанне вельмі важны для разумення шэррагу фактаў як ранейшай, так і пазнейшай палацкай гісторыі. Справа ў тым, што Ізяславскі ўдзел знаходзіўся на сумежжы са Старажытнай Літвой, якая і была саюзнікам Менска, адной з важнейшых крыніц яго вайсковай моці. Вось менавіта з мэтай адрезаць Менск ад Літвы і пайшлі войскі на чале з Рагвалодам спярша на Ізяславль. У ім князяваў брат Расціслава — Усевалад. Убачыўшы пагрозу, ён з войскам умацаваўся ў горадзе для абароны. Аднак пад націскам вялікай сілы вымушшаны быў здацца. Спадзеючыся на вялікую ранейшую дружбу з Рагвалодам, Усевалад паехаў да яго на паклон, але хоць Рагвалод і даў яму мір, аднак у Ізяславлі яго не пакінуў і перавёў у Стрэжаў, г. зн. Усевалад фактычна быў узяты ў палон і пасланы пад непасрэдны нагляд Палацка. Як бачым, палітычныя інтарэсы ўзялі верх над сяброўскімі пачуццямі. І гэта зразумела. Пакінуць Ізяславль у руках Глебавічаў — гэта азначала па-ранейшаму пакінуць для Менска важны канал умацавання яго вайсковай сілы. І таму Ізяславль быў аддадзены Брачыславу, паколькі, маўляў, гэта была яго вотчына. Незразумела, на якой падставе М. Доўнар-Запольскі і В. Данілевіч называлі яго Васількавічам⁵⁸³, у летапісе яго імя па бацьку не ўказанага⁵⁸⁴. Вось чаму яго нельга ўпэўнена атаясамліваць з віцебскім князем Брачыславам Васількавічам, які ўпамінаецца пад 1180 г. Магчыма, гэта той ізяславскі князь Брачыслаў, які ў 1127 г. быў узяты кіеўскім войскам паміж Ізяславлем і Лагожскам у

палон, што і дае падставу лічыць Ізяславль яго ўдзелам.

Толькі паставіўшы ў Ізяславлі свайго надзейнага князя і гэтым самым будучы ўпэўненым, што Менск адrezаны ад Літвы, Рагвалод вырашыў непасрэдна ісці на Расціслава. Але, відаць, беспаспяхова прастаяўшы 10 дзён пад Менскам, Рагвалод заключыў мір з Расціславам, на чым і цалавалі крыж. У летапісе не ўказаны, на якіх умовах быў ён дасягнуты. Можна думаць, што Расціслаў абавязаўся не нападаць больш на Палацк і не дамагацца яго, а таксама не выганяць Брачыслава з Ізяславля. Такое меркаванне змушаюць зрабіць далейшыя, вельмі важныя для нас летапісныя паведамленні. Найперш гэта аб тым, што Валадар Глебавіч не згадзіўся цалаваць крыж і «ходяше под Літвою в лесех»⁵⁸⁵. Мы звяртаем асаблівую ўвагу на гэты выраз, бо ён яскрава паказвае месцазнаходжанне Старажытнай Літвы па суседству з Менскім княствам, што ў свой час заўважыў і А. Насонаў⁵⁸⁶. Адмовіўшыся мірыца, Валадар пачаў збіраць сілы для барацьбы з Рагвалодам, шукаючы іх у традыцыйным для Менска месцы — у суседнай Літве. Гэты факт пралівае свято і на характар дзеянняў Глеба Менскага, шырокія палітычныя планы якога грунтаваліся і на чэрпанні сіл з Літвы, аб чым можа сведчыць яго набег на Наваградскую (Наваградскую) зямлю.

Аднак дзеянням Глебавічаў па прыцягненні ў сваё войска літвы не магло не перашкаджаць знаходжанне стаўленікаў Рагвалода ў Ізяславлі, якія, вядома, аб усіх падрыхтаваннях Глебавічаў паведамлялі ў Палацк. Вось чаму, паводле В. Тацішчава⁵⁸⁷ і Ваккрасенскага летапісу⁵⁸⁸, Глебавічы ў 1159 г. пайшлі на Ізяславль, раптоўна яго ўзялі і, князёў Валодшу і Брачыслава схапіўшы, усадзілі Валодшу ў поруб, а Брачыслава закаванага трымалі. Як бачым, апроч Брачыслава ў Ізяславлі быў пасаджаны і Валодша, пра паходжанне якога мы таксама нічога не ведаем, як і пра Брачыслава. У 1180 г. у летапісе будзе ўпамінацца Андрэй Валодышч, магчыма, сын гэтага Валодши. Выключна жорсткае абыходжанне з Валодшам і Брачыславам было ў звычаях Глебавічаў, якія ў свой час не менш сурова абыходзіліся і з Рагвалодам. Адначасова гэта падкрэслівае тое вялікае значэнне, якое прыдавалі Глебавічы Ізяславлю, валоданне якім адчыняла ім дарогу ў Літву. Факт адначасовага знаходжання ў Ізяславлі і Брачыслава і Валодышы можа сведчыць, што ў Палацкай зямлі былі нярэдкія выпадкі князявання ў адным і тым жа ўдзеле двух князёў.

Дзеянні Глебавічаў яўна дэманстравалі сілу Менска, што па-ранейшаму не магло не трывожыць Палацк, і таму пацягнулі за сабой у 1160 г. новы паход на іх Рагвалода. Смаленскі

князь Расцілаў к гэтаму часу ўжо стаў кіеўскім князем, але аб інтарэсах сваёй зямлі не забываўся і таму ў дапамогу войску Рагвалода даў 600 торкаў на чале з Жыраславам Няжыравічам (у В. Тацішчава апошні паказаны на чале смаленскага войска, асбонага ад торкаў)⁵⁸⁹). Праўда, торкам не пацгасціла: коні іх падохлі ад голаду (гэта можа ўказаць, што паход адбываўся зімою), і яны вымушаны былі, не дачакаўшыся міру, іспі дадому пехатою. Такая акалічнасць, відаць, і была прычынай, што аблога Менска зацягнулася і працягвалася шэсць тыдняў, на працягу якіх горада, як і ў папярэдні раз, не ўдалося ўзяць. Тым не менш Рагвалод стварыў мір па сваёй волі. Мы не ведаем усіх вынікаў яго, апрач аднаго, што Рагвалод выстаяў Валадшу з поруба, а Брачыслава з жалезаў. Такія клопаты за лёс гэтых людзей могуць указаць на тое, што яны маглі быць сынамі Рагвалода і ўжо ні ў якім разе сынамі Валадара Глебавіча, як лічыў В. Тацішчча⁵⁹⁰. З чаго б тады Глебавічам так патрэбна было з імі абыходзіцца жорстка? Заставецца няясным, ці зноў былі пасаджаны Валадша і Брачыслаў у Ізяслайлі, ці былі забраны Рагвалодам і пасаджаны ў іншых месцах.

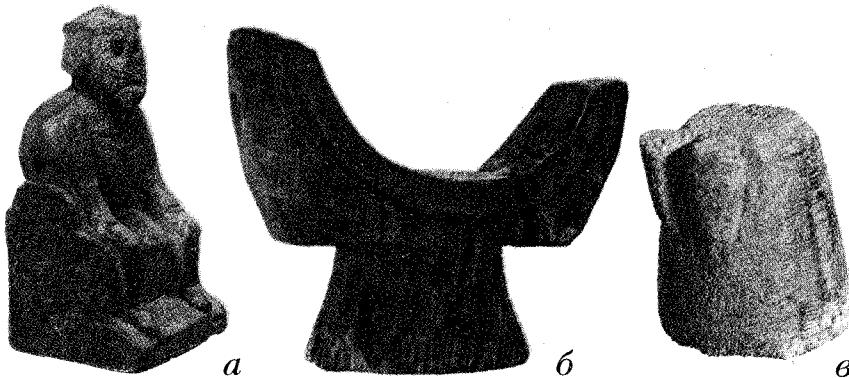
Мы не ведаем, што паслужыла зачэпкай для яшчэ аднаго паходу Рагвалода на Менск у 1161 г., хоць прычына ясная: Полацк не мог быць спакойны, ведаючы пра сілу свайго суперніка, і таму зрабіў яшчэ адну спробу зламаць яго. Аднак інфармацыя аб гэтым паходзе ў летапісе вельмі скрупая: яна зарэгістравала толькі факт паходу, а таксама заключэнне міру і вяртанне Рагвалода «восвояси». Але аб выніках нам нічога не вядома. Бяспречна, што паход не меў поспеху, бо праз год зроблены быў яшчэ адзін.

Аднак ён ужо быў накіраваны не супротив Растіслава, а супротив Валадара. Паводле Іпацьеўскага летапісу, Рагвалод з палаchanамі пайшоў на Валадара «к Городцу»⁵⁹¹, што і дало магчымасць шэрагу гісторыкаў гаварыць аб наяўнасці ў Полацкай зямлі горада з такой назвай, яго ўдзеле і Валадару як гарадзецкім князю. Аднак даследчыкі па-рознаму лакалізавалі гэты горад: на месцы сучаснага Гарадка на р. Зах. Бярэзіна (цяпер Маладзечанскі р-н), другія атаясамлівалі яго з Гарадком (цяпер райцэнтр Віцебскай вобл.), трэція — з Гарадком паміж Лепелем і Чашнікамі, іншыя — з Сёмкавым і Астрашыцкім Гарадкамі калія Менска, з Гарадзей (Нясвіжскі р-н), Гарадзішчам (Баранавіцкі р-н), Гарадком (Шаркоўшчынскі р-н). Аднак археалагічныя даследаванні не пацвердзілі гэтыя меркаванні⁵⁹², і таму існаванне Гарадца і яго ўдзелу выклікае сумненні. Найперш трэба ўказаць на тое, што ў Хлебнікаўскім спісе Іпацьеўскага летапісу замест «к Городцу» чытаецца «к городу»⁵⁹³. І гэта

разыходжанне насцярожвае. Яшчэ больш прасвятылецца справа, калі мы парапоўнаваем гэта месца летапісу з адпаведным у В. Тацішчава, у якога замест Гарадца фігуруе Менск: «Рохвold князь полotskі ходил с войском к Минску на Воладаря Глебовича и, пришед, стал близ Минска»⁵⁹⁴. Наўрад ці можна гаварыць, што В. Тацішчча памылкова замяніў Гарадзец на Менск⁵⁹⁵. Мы ўжо ведаем, што паходы Рагвалода ў 1159, 1160 і ў 1161 гадах былі накіраваны, як паказваюць летапісы, на Растіслава, але паход 1162 г. накіраваны на Валадара, і Растіслаў болей не з'яўляецца на старонках летапісу, што можа ўказаць на яго смерць ці гібелль, і таму заканамерна, што яго пасад перайшоў Валадару, супротив якога і пайшоў Рагвалод. Усё гэта паказвае, што запіс у «Гісторыі Расійскай» Тацішчава⁵⁹⁶ заслугоўвае большай веры, і таму мы можам больш упэўнена гаварыць, што ні Гарадца, ні яго ўдзела ў Полацкай зямлі не было, і таму Валадар не быў гарадзецкім князем⁵⁹⁷. У свяtle гэтага бачна памылковасць сцвярджэння В. Данілевіча, які гаварыў, што Рагвалод, нібыта ўбачыўшы беспаспяховасць барацьбы з усімі Глебавічамі, рашыў змагацца з імі па адным, і таму перш за ўсё ён пайшоў на Валадара, што княжыў у Гарадцы⁵⁹⁸. Па ўсім відаць, Валадар пасля смерці Растіслава і высылкі Усевалада ў Стрэжаў застаўся адзіным прадстаўніком Глебавічаў, з якімі прыйшлося мець справу Рагвалоду.

Як паказвае далей летапіс, Валадар не прыняў бою (ці, як сказана ў летапісе, «не дал полку»), які навязваў яму Рагвалод днём, а выступіў супротив яго ноччу, што вырашыла вынікі бою ў карысць менскага князя. Многія палаchanе былі пабітыя, але яшчэ болей іх было ўзята голымі рукамі ў палон. Аднак самае важнае, што заслугоўвае тут асаблівай увагі, дык гэта тое, што войска Валадара цалкам складалася з літвы («выступи... из города с литьвою»)⁵⁹⁹. Гэта, па-першае, зноў непасрэдна паказвае, што Старожытная Літва знаходзілася па суседству з Менскам і, па-другое, што яна была адной з асноў магутнасці Менска. Адсюль становіцца асабліва зразумелым, для чаго ў 1158 г. Валадар хадзіў у лясах пад Літвою. Відаць, сувязі Менска з ёю былі трывалыя, яны мелі ўжо сваю даўнюю традыцыю, што знітавала інтарэсы Менска і Літвы ў адзінае цэлае, аб чым найперш і сведчаць падзеі 1162 г.

Разгром полацкага войска вырашыў лёс Рагвалода: убачыўшы сумнія вынікі свайго паходу, ён ужо не пасмеў іспі ў Полацк, дзе народ быў раз'юшаны з выпадку вялікіх стратля Менска, і пабег у Слуцк, дзе, правеўшы тры дні, пайшоў княжыць у Друцк. Як бачым, тут ізноў упамінаецца Слуцк. Хоць ад Менска да гэтага горада не так і далёка, але наўрад

Знаходкі археолага Л. Калядзінскага пры раскопках старажытнага Слуцка. XII ст. Шахматныя фігуры (косцы): а — кароль, б — ладдзя, в — слон,

ші бег бы сюды Рагвалод пасля паражэння і ці змог бы зноў там на працягу трох дзён знесціся з дручанамі, каб атрымаць іх згоду на князяванне. Відаць, у той час быў яшчэ адзін Слуцк. Дарэчы, у Гомельскім р-не ёсць рэчка Случ-Мільча⁶⁰⁰. Зараз цяжка сказаць, чаму Друцк прыняў пераможанаага князя. Відаць, нягледзячы на сумныя яго абставіны, ён усё ж быў даволі значнай палітычнай постаццю, і для Друцка з'яўлялася ў пэўнай ступені гонарам мець яго за свайго князя. Далейшы лёс Рагвалода нам невядомы. Толькі камень (ён знаходзіўся недалёка ад Коханава і па-варварску быў знішчаны ў 1934 г.), на якім 3 мая 1171 г. (г. зн. праз 9 гадоў пасля паражэння пад Менскам) быў зроблены надпіс, аналагічны надпісам на Барысавых камянях, які засведчыў, што ў гэты дзень Рагвалод павінен быў уступіць у нейкі рапшаючы момант свайго жыцця. Але які ён быў для лёсу гэтага князя, застаецца невядомым. Сляды Рагвалода пасля 1171 г. у гісторыі гублююцца. Паколькі гэты камень засведчыў хрысціянскае імя Рагвалода — Васілій, то мы можам смела атаясамліваць яго з tym княжыкам Васілем, які разам з Іванам вярнуўся ў 1140 г. на радзіму з Візантый.

МЕНСК ІДЗЕ НА ПОЛАЦК І ЦЕРПІЦЬ ПАРАЖЭННЕ

Паколькі Рагвалод не вярнуўся назад, то ў Полацку стаў князем Усяслаў Васількавіч. Традыцыйна лічыцца, што ён быў сынам Васілька Святаславіча, які ў 1132 г. стаў полацкім

г — жалезны кісценъ, д — бронзавая булава,
е — бурштынавы амulet, ж — керамічная міска

князем, а пасля вяртання з Візантый двух полацкіх князёў,магчыма, быў пазбаўлены палаchanамі полацкага пасада. Аднак такой генеалогіі Усяслава Васількавіча безаговорочна мы прымам не можам. Справа ў тым, што ён мог з'яўляцца і сынам Рагвалода, хрышчонае імя якога было Васіль, тым больш, як мы ведаем, Густынскі летапіс пад 1159 г. называе Усяслава Рагвалодавіча. Відаць, гэта мелі на ўзвеze Карамзін і Пагодзін, калі яны лічылі Усяслава сыном Васілька Рагвалодавіча, паколькі бацька апошняга Барыс Усяславіч меў княскасце імя Рагвалод, як засведчыў Густынскі летапіс. Праўда, цяжка меркаваць, каб палаchanе пасля разгрому Рагвалода маглі ўзвесці на свой пасад яго сына. І ўсё ж гэту акалічнасць трэба мець на ўзвеze. Існуе думка, што да Полацка Усяслаў Васількавіч быў князем у Віцебску. В. Данілевіч абгрунтуювае гэта тым, што пасля з'яўлення Усяслава на полацкім пасадзе Віцебск пераходзіць да яго саюзніка Давыда Расціславіча⁶⁰¹. Аднак Усяслаў стаў полацкім князем у 1162 г., а Давыд віцебскім — у 1165 г. Хто ж гэтыя тры гады князяваў у Віцебску?

Калі сапраўды Усяслаў быў сынам Васілька Святаславіча, то з'яўленне яго на полацкім пасадзе азначала, што полацкае веча па-ранейшаму прадаўжала маніпуляваць княскімі родамі і выбирала сярод іх тых, якія сваімі сувязямі

маглі прынесці больш выгады Полацку. Выбранне Усяслава сведчыла аб далейшым паглыбленні смаленскага ўпłyву на полацкія справы. І гэта заканамерна. Паражэнне Рагвалода пад Менскам у 1162 г. ясна паказала, што Менск не зломлены, што яго князь, рашучы Валадар, які з усіх Глебавічаў найбольш унаследаваў энергію свайго бацькі, не адмовіцца ад спробы заняць полацкі пасад, а гэтым самым забяспечыць Менску дамінуючае месца ў Полаччыне. І таму патрэбна было шукаць вернага саюзніка ў барацьбе, якая немінуча набліжалася. Такім саюзнікам мог быць толькі Смаленск. Але саюз з ім патрабаваў ахвяр. І такой ахвярай стаў Віцебск. Хоць, як слушна адзначыў М. Доўнар-Запольскі, летапісны запіс пад 1165 г. «Давид Ростиславич седе вітебскі»⁶⁰² яшчэ не ўказвае зусім на заняцце Давыдам віцебскага пасада, а толькі ўсяго на валоданне ім⁶⁰³, тым не менш з'яўленне тут смаленскага князя было паказальным у сэнсе павелічэння смаленскага ўпływu ў Полаччыне. Асабліва гэта становіцца відавочным, калі ўспомніць, што ў 1116 г. да Смаленска адышлі Орша і Копысь, а пазней яўна выявілася збліжэнне са Смаленскам Друцка. Такім чынам, смаленская палітыка паступовага ўцягвання Полацка ў сваю палітычную сферу выступала ў даволі дзеянай стады. Аднак мы яшчэ раз падкрэслім: Полацк свядома ішоў на дапушчэнне ў Віцебск Давыда як на часовы кампраміс, неабходны пры тагачасных неспрыяльных унутрыпалітычных абставінах у Полаччыне. Вось чаму нельга пагадзіцца з Л. Аляксеевым, які лічыць 1165 г. датаю пачатку паступовага палітычнага распаду Полацкай зямлі⁶⁰⁴. Па-першое, калі гаварыць аб палітычным распадзе Полацкай зямлі, то, маючи на ўвазе з'яўленне ў ёй удзелаў, ён пачаўся значна раней, у пачатку XII ст. Па-другое, калі маецца на ўвазе сітуацыя з Віцебскам (а гэта менавіта так), то, як адзначалася вышэй, тут толькі было з'яўленне смаленскага князя, а не перадача Смаленску Віцебска. У гэтым і заключалася ўся тонкасць полацкай дыпламатыі: дапускаючы першое, не дапускаю другога.

Але мы ўжо трохі забеглі наперад. Пад 1162 г. з летапісу мы даведваемся аб паходзе шэррагу князёў на Слуцк. Пра няясныя для нас абставіны гэтай падзеі мы будзем гаварыць яшчэ. Тут жа нас найбольш цікавіць удзел у гэтай кааліцыі «крыўскіх князёў»⁶⁰⁵. Пайменна яны не ўказаны, і вось В. Данилевіч, а за ім і Л. Аляксееў лічаць, што пад крыўскімі князямі летапісец разумеў Глебавічаў — менскіх князёў. Наогул кажучы, назва крыўскіх адносіцца да ўсіх полацкіх князёў, на што ўказвае Іпацьеўскі летапіс пад 1140 г.: «Мстислав... посла по Кривіцтвей князе: по Давида, по

Растислава, по Святослава и Рогволодичи два...»⁶⁰⁶ Аднак у дадзеным выпадку пад крыўскімі князямі сапраўды трэба разумець менскіх князёў, бо цяжка ўяўіць, каб Полацк пасля такога паражэння, якое ён пачярпеў пад Менскам, мог паслаць свае войскі пад Слуцк. Іншая справа — Менск, які атрымаў трывумфальную перамогу і цяпер мог з той жа літвой пайсці без перадыху ў новы паход. Паколькі Слуцкі ўдзел знаходзіўся па суседству з Менскім, то можна думаць, што Глебавічы далучыліся да паходу не толькі па прычыне нейкай саюзніцкай умовы, але і маючы на мэце свае ўласныя інтарэсы. Нельга забывацца, што заваяванне Слуцка з'яўлялася адной з галоўных мэт яшчэ Глеба Менскага, і яна, па ўсім відаць, не была забытай для Валадара. На жаль, кропіцы не данеслі да нас ніякіх звестак аб выніках гэтага паходу для Менска.

Але для Валадара як менскага князя па-ранейшаму галоўнай задачай з'яўлялася вяртанне Менску таго дамінуючага значэння, якое ён займаў у Полацкай зямлі ў 1151—1158 гг. Аднак Валадару спатрэбілася цэлых пяць гадоў, каб сабраць патрэбныя сілы для вырашальнага наступу на Полацк. Вядома, не выключана, што і некаторыя справы і падзеі, што не адбіліся на старонках летапісу, затрымлівалі паход Валадара на Полацк. Але, як бы там ні было, у 1167 г. ён рушыў на Полацк. Хоць у летапісе пра гэта непасрэдна не сказана, але можна па некаторых дэталях меркаваць, што і цяпер, як і ў 1162 г., у галоўнай сваёй масе яго войска складалася з «літвы». У сувязі з гэтым будзе цікава адзначыць, што ў В. Тацішчава Валадар пад 1167 г. названы князем ізяславскім⁶⁰⁷, г. зн. князем удзела, які непасрэдна межаваўся з Літвой дый займаў пэўную частку яе. Усяслаў Васількавіч, даведаўшыся аб дзеяннях Валадара, выступіў супроты яго. Валадар жа ў сваю чаргу вырашыў не даць магчымасці Усяславу сабраць усе свае сілы, раптоўна напаў на яго, у выніку чаго многія з полацкага войска былі забіты або ўзяты ў палон. Усяславу не заставалася нічога іншага, як бегчы ў Віцебск да свайго саюзніка Давыда Расцілавіча. Такім чынам, для Валадара шлях на Полацк быў бесперашкодна адчынены, і ён дасягае сваёй мэты: узыходзіць на полацкі пасад, дзе па заведзеным звычайі заключыў з палачанамі (г. зн. з вечам) умову, змацаваўшы яе хрэсным цалаваннем. Як бачым, полацкае веча цаніла сілу і схілялася перад ёй, праўда, не забываючыся пра свае інтарэсы. Факт заняцця Валадаром полацкага пасада яшчэ раз засведчыў тое, што ў 50—60-я гг. XII ст. у Полаччыне ішла не сепаратысцкая барацьба за выдзяленне паасобных удзелаў, у прыватнасці Менскага, з-пад улады Полацкага, а барацьба за дамінуючае становішча ў зямлі паасобных удзелаў.

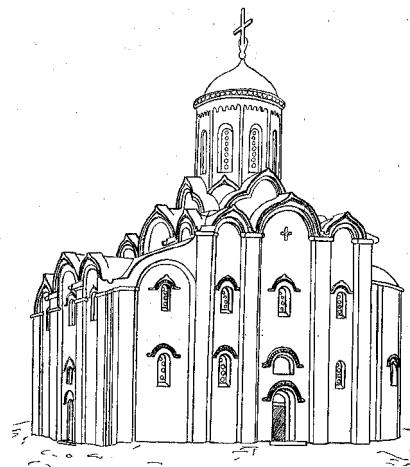
Калі б гэта было не так, то Валадар, разбіўшы Усяслава, не садзіўся б у Полацку і не ішоў бы на Віцебск, а вярнуўся б у свой Менск (ці Ізяславль), будучы спакойным, бо разбіты Усяслаў не здолеў бы ісці на яго ўдзел. Але Валадар, сеўшы ў Полацку, не мог быць упэўнены ў трываласці свайго становішча, ведаючы, што ў Віцебску Усяслаў мог абаперціся на сілы свайго швагра Давыда, і таму адразу рушыў туды і, умацаваўшыся на Дзвіне, вырашыў даць бой. Але Давыд, хоць і чакаў нападу Валадара, ухіліўся ад бою, бо чакаў дапамогі брата Рамана са смаленцамі. І вось тут вайсковае шчасце здрадзіла Валадару. Ноччу падышла навальніца, ударыў пярун, узніяўся вецер і стварыўся нейкі шум. І вось войска Валадара, якое, відаць, складалася з літвінаў-язычнікаў, убачыла ў гэтым благі знак, у страху прыняло незразумелы для іх шум за набліжэнне войска Рамана (значыць, было вядома, што Раман павінен прыйсці на дапамогу Давыду) і, баючыся трапіць у акружэнне Давыда і Рамана, пачало ўпрошваць Валадара адысці, што ён і зрабіў. Назаўтра Давыд быў здзіўлены, убачыўшы, што Валадар нечакана адступіў, і пусціўся наўздангон за ім. І хоць дагнаць Валадара не ўдалося, затое шмат было злойлена яго воінаў, якія заблудзіліся ў лесе⁶⁰⁸. Паводле В. Тацішчава, Валадар, адступаючы, не пайшоў у Полацк, а аблінуў яго, пасля чаго Усяслаў паехаў у Полацк⁶⁰⁹. У Іпацьеўскім летапісе сказана, што яго паслаў туды Давыд⁶¹⁰. У В. Тацішчава адзначана, што апавяданне пра гэту гісторыю не заканчвалася, яно мела працяг у т. зв. галіцкім манускрыпце, але заканчэнне яго пасля слоў «поехал Всеслав в Полоцк. Он же...» было страчана⁶¹¹.

Што ж паказалі полацкія падзеі 1167 года? Паражэнне Менска ў барацьбе за гегемонію ў Полацкай зямлі не было выпадковае. Калі ў 1162 г. з дапамогай Літвы можна было на месцы ў абароне атрымаць перамогу, то яе недастаткова было пры наступленні ўдалечыні. Нават каб не было прыкрага здэрэння з начнай навальніцай, войска Валадара ўсё роўна не змагло б адолець злучаныя сілы Давыда і Рамана. Паход Валадара на Полацк і Віцебск з'явіўся бліскучым, але апошнім усплескам сілы і славы Менска, бо пасля гэтага ён надоўга знікае са старонак нашай гісторыі. Віцебскае паражэнне, па сутнасці, паклала канец і гістарычнай дзеянісці Валадара Глебавіча, які сваё жыццё прысвяціў прадаўжэнню справы бацькі і старэйшага брата Расціслава — далейшаму умацаванию і росквіту сваго вотчыннага Менска.

ПРАЗ МІЖУДЗЕЛЬНЫ ЛАБІРЫНТ ДА АДЗІНСТВА

Разлік Полацка на дапамогу Смаленска ў барацьбе з Менскам поўнасцю апраўдаўся: найбольш моцны і небяспечны праціўнік унутры зямлі быў зломлены. Гэтым самым была вырашана першая важная гістарычная задача, паставленая перад Полацкам у той час. Дасягнуўшы гэтага, Полацк мог прыступіць да вырашэння другой такай жа важнай задачы — вызвалення з-пад смаленскага ўплыву. Але шлях да гэтага быў яшчэ больш цяжкі і яшчэ больш пакручасты. Ен падранейшаму ішоў праз ўдзел Полацка ў розных міжкняскіх кааліцыях. Самым важным фактам у рускай гісторыі сярэдзіны XII ст. было ўзвышэнне Раства-Суздальскай зямлі — ядра будучай Велікасці. Менавіта Андрэй Багалюбскі, як гэта прызнае гістарычная навука, і быў, па сутнасці, першым сапраўдным велікарусікім князем, які першы ўбачыў вялікую ролю Раства-Суздальскай зямлі ў будучым і з якой ён не-пасрэдна звязаў свой лёс. Андрэй Багалюбскі добра разумеў, што галоўнай умовай узвышэння і ўмацавання роднай зямлі было падначаленне яго ўладзе Кіева і Ноўгарада — старынных палітычных цэнтраў Русі. Барацьбе з імі Андрэй Багалюбскі і надае галоўную ўвагу. У гэту справу яму ўдаешца ўцягнуць іншыя землі, у тым ліку Смаленскую і Полацкую.

I. Бяляеў⁶¹², В. Данілевіч⁶¹³, Л. Аляксееў⁶¹⁴ ўдзел Полацка ў рускіх міжусобіцах паказваюць толькі як вынік заўлежнасці Полацка, які быў нібыта падручным Смаленска. Вядома, адмаўляюць уплыву Смаленска на дзеянні Полацка нельга, але нельга ігнараваць і самастойныя мэты Полацка ў яго ўдзеле ў міжкняскіх усобіцах. Гэта асабліва добра бачна, калі мы паглядзім, у кааліцыі супроты каго выступаў Полацк. Так, усё ў тым жа 1167 г. палаchanе разам са смаленцамі і суздальцамі на чале з Андрэем Багалюбскім вядуць вайсковыя дзеянні супроты Ноўгарада, які, як нам добра вядома, быў даёнім праціўнікам Полацка. Таму зразумела, што аслабленне яго ў той ці іншай меры было ў інтарэсах палаchanau. Праўда, вярнуць у Ноўгарад прагнанага адтуль Святаслава Расціславіча, брата смаленскага князя Рамана (што з'явілася зачэпкай для наступлення на Ноўгарад), не ўдалося. З летапісу не відаць, каб Полацк панёс вялікія страты ў гэтай кампаніі. Але для нас тут асабліва цікавы адзін эпізод. У летапісе сказана, што палаchanе і смаленцы «пути заяша і послы изъмаша Новгородчыя вседе и вести не дадуше Кіеву»⁶¹⁵. Сапраўды, толькі смаленцы і палаchanе маглі з прычыны свайго геаграфічнага становішча адrezак

*Полацк. Спаская царква Ефрасіннеўскага манастыра.
ХII ст. (рэканструкцыя П. Ратапорта і Г. Штэндара)*

Ноўгарад ад Кіева. Гэтым і тлумачыцца, чаму раней Кіеў моцна трymаў у сваіх руках Смаленск і імкнуўся паднажаціць Полацк. Але далей у летапісе гаворыцца, што Ноўгарад наладзіў сувязь з Кіевам дзякуючы Вячку і Валадару («И нам даще себе и на Вячко и на Володаря»). І В. Данілевіч⁶¹⁶, і Л. Аляксееў⁶¹⁷ лічаць іх Глебавічамі. Каментатары Наўгародскага I летапісу называюць Валадара чамусыці Уладзімірам (хоць гэта розныя імёны) Глебавічам, сынам Глеба Усяславіча⁶¹⁸. Не будзем пакуль што гаварыць пра Валадара, ён нам добра вядомы. Што да Вячкі, то ў «Житии Евфросини Полоцкой» сапраўды ўпамінаецца брат гэтай святой Вячаслаў⁶¹⁹, які быў сынам Святаслава Усяславіча. Дзе князяваў Валадар, мы ведаем: у Менску ці Ізяслайлі. Але месца князявання Вячаслава нам невядома. Аднак па сэнсу летапіснага тэксту і Валадар і Вячаслаў павінны былі знаходзіцца дзесьці па суседству або нават у адным месцы, бо інакш яны не моглі ўзгоднена знайсці і паказаць шлях наўгародскому атраду ў Кіеў. Патаемныя шляхі, вядомыя толькі вузкаму колу мясцовых жыхароў, былі, і прайсці па іх незаўажанымі можна было. Вось па адным з такіх шляхоў і былі праведзены наўгародцы. Што да Валадара, калі гэта сапраўды быў Глебавіч, то ён, вядома, быў зацікаўлены, каб нашкодзіць Полацку, якім яму не ўдалося завалодаць. Відаць, нечым пакрыўджаны на палачанаў быў і Вячка, калі ён стаў іх ворагам. Пры гэтым трэба звярнуць увагу на тое,

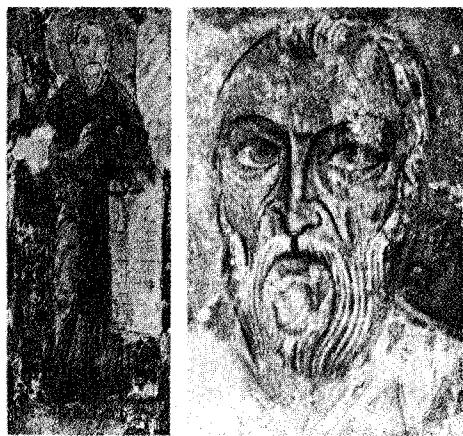

*Спаса-Ефрасіннейская царква.
Сходы, што вялі ў келлю Ефрасінні*

што ў летапісе першым названы ён, што дае падставу лічыць яго ініцыятарам гэтай справы, якому ўдалося, відаць, без вялікай цяжкасці зрабіць сваім саюзнікам Валадара. Аднак гэтыя летапісныя звесткі вельмі скрупныя, і мы не можам з упэўненасцю сцвярджаць, што тут мы маем справу з Валадаром Глебавічам і Вячаславам Святаславічам.

Што Полацк адыграў далёка не падручную ролю ў барацьбе з Ноўгарадам у 1167 г., сведчыць паход наўгародцаў у саюзе з пскоўцамі на яго, у выніку чаго была «пожгоша волость». Аднак наўгародцы да самога Полацка не дайшли, павярнуўшы ад яго за 30 верст⁶²⁰ ад Неклача, як лічыць Л. Аляксееў⁶²¹. Кідаецца ў вочы тое, што Смаленск у дадзеным выпадку не прыйшоў на дапамогу Полацку, як і апошні не прыйшоў на дапамогу Смаленску, калі неўзабаве наўгародцы напалі на Тарапец, спалілі яго, а таксама «голов множество положили».

Праблематычным з'яўляецца пытанне пра ўдзел палачанаў у паходзе на Кіеў, які паводле Наўгародскага I летапісу адбыўся ў 1168 г., а паводле Іпацьеўскага — у 1170—1171 гг. Справа ў тым, што калі ў першай з гэтых крыніц мы знаходзім палачанаў побач з суз达尔цамі, смаленцамі, мурамцамі і разанцамі, то ў другой, хоць пералік значна большы і падрабязны, палачанаў мы не знаходзім. Не знаходзім мы

Полацк. Спасская царква. Фрэски XII ст.

іх і ў тым месцы гэтай крыніцы, дзе гаворыща аб страшэнным варварстве і гвалце, якія былі ўчынены ў Кіеве пасля яго ўзяцця смаленцамі, суждальцамі і чарнігайцамі⁶²². Усё гэта можа гаварыць за тое, што калі палаchanе і ўдзельнічалі ў гэтай кааліцы, то ў нязначнай колькасці, якую нават не заўважыў кіеўскі летапісец, хоць аб складзе гэтага шматлікага войска меў добрае ўяўленне. Хочам яшчэ звярнуць увагу вось на што. У Ніканайскім летапісе ў адрознение ад Наўгародскага I замест палачанаў мы знаходзім літву⁶²³. Як вядома, першая крыніца больш позняя, яна складалася ў XVI ст., калі паняще аб палачанах забылася і складальнік зводу замяніў іх больш зразумелым для таго часу панящем «літва», паколькі тэрыторыя Полацкага княства цалкам уваходзіла ў склад Вялікага княства Літоўскага. Гэта адзін з прыкладаў таго, як трэба асцярожна адносіцца да звестак, пачэрпнутых з пазнейшых летапісаў, аб так званых літоўскіх набегах, пад якімі зачастую хаваліся набегі палачанаў. Але пра гэта ў далейшым у нас будзе больш падрабязная гаворка.

Зімою 1169 г. палаchanе яшчэ раз ўдзельнічалі ў паходзе, які зноў быў арганізаваны Багалюбскім і ў якім мы знаходзім суждальцаў, смаленцаў, тарапчанаў, мурамцаў, разанцаў. Палаchanе тут названы апошнімі («и полочкыя князь с полочаны»⁶²⁴). Гэта акалічнасць можа ўказваць на невялікую колькасць іх.

Наўгародцы добра разумелі смаленскую пагрозу, якая наўсле над іх воляю: узяўшы Кіеў, Андрэй Багалюбскі вырашыў узяць і Ноўгарад. Таму наўгародцы ўпарты змагаліся

Віслая пячатка Ефрасінні Полацкай (волава)

і здабылі перамогу 25 лютага 1169 г. Летапісец адзначыў вялікую колькасць забітых суждальцаў⁶²⁵. Пра страты іншых удзельнікаў, у тым ліку і палачанаў, у летапісе не ўказана.

Бачым мы палачанаў і ў паходзе Андрэя Багалюбскага на Кіеў у 1174 г., выкліканага імкненнем выгнаць непакорных Расцілавічаў з Паўднёвой Русі. Летапіснае сведчанне, што Андрэй Багалюбскі «полотьским князем пойти повеле всем»⁶²⁶, ясна паказвае, што палаchanе вымушаны былі лічыцца з сілаю суждальскага дыктатара. Але для нас асабліва важна падкрэсліць загад Багалюбскага ўсім полацкім князям, што не можа не ўказваць на іх поўнае адзінства. І гэта, як убачым, асабліва яскрава выявіцца ў 1180 г. Заўважым таксама, што ў гэтым (дарэчы, няўдалым) паходзе ўдзельнічалі тураўскія і пінскія князі. Такім чынам, тут прысутнічалі сілы амаль усёй Беларусі. Калі б мы былі цвёрда ўпэўнены, што пад гарадзенскімі князямі, якія таксама тут былі, трэба разумець гродзенскіх, то сюды трэба было б дадаць і іх.

Летапіс пад 1175 г. занатаваў факт выдання замуж дачкі Усяслава Васількавіча (імя яе засталося невядомым) за аднаго з суждальскіх князёў Яраполка Расцілавіча, унука Юрыя Даўгарукага. Цікава, што тут Усяслаў названы віцебскім князем⁶²⁷. На падставе гэтага В. Данілевіч выказаў меркаванне, што палаchanе, незадаволеныя прасмаленскай палітыкай Усяслава Васількавіча, пазбавілі яго полацкага пасада, і ён вымушаны быў ісці ў Віцебск⁶²⁸. Але наўрад ці так было, бо пад 1178 і 1180 гг. мы бачым Усяслава полацкім князем. Хутчэй за ўсё, што летапісец дапусціў тут недакладнасць, называўшы яго віцебскім князем. Найбольшая каптоў-

Абразок «Канстанцін і Ален» з Полацка. XII ст.

насць гэтага летапіснага сведчання для нас у тым, што яно гаворыць пра імкненне Полацка паглыбіць сувязі з Сузdal'скай зямлёй як важнейшым фактам тагачаснай рускай гісторыі і на падставе іх палепышы сваё палітычнае становішча, што, як убачым, і дасць свае станоўчыя вынікі.

А пакуль што Полацк атрымліваў карысць са свайго саюзу са Смаленскам, што і пацвердзілі падзеі 1178 г., калі наўгародцы намовілі свайго князя Мсціслава ісці на каго-небудзь, каб на чале з ім, такім адменным у вайсковай справе, сваю храбрасць паказаць, як занатавана ў В. Тацішчава⁶²⁹. Паколькі іншых непрыяцеляў не знайшлося, то ўспомнілі ранейшыя крыўды полацкія, а менавіта тое, што некалі (у 1066 г., г. зн. 110 гадоў назад) дзед сучаснага Усяслава — славуты Усяслаў Чарадзей — напаў на Ноўгарад і цэлы пагост завёў у сваю зямлю і ў дадатак абрабаваў Сафійскі сабор. І вось цяпер наўгародцы рагышылі адпомсціць за гэта палаchanам і вярнуць назад забранае⁶³⁰. Але гэта была толькі зачэпка, пад якой хавалася больш глыбокая прычына, а менавіта: адбіць Полацк ад саюзу са Смаленскам, што, вядома, не было ў інтарэсах апошняга. Вось чаму, калі Раман Сма-

Малонак, выяўлены на сияне
Дабравішчанскай царквы (XII ст.)
у Віцебску пры раскопках у 1972 г.

ленскі даведаўся, што наўгародскае войска прыйшло ўжо ў Вялікія Лукі, паслаў у Полацк на дапамогу свайго сына Мсціслава, а да наўгародскага князя — сваіх баяраў сказаць яму, што калі ён пойдзе на Усяслава, то будзе мець справу са Смаленскам (звернем увагу, што Мсціслаў Наўгародскі і Раман Смаленскі былі роднымі братамі, аднак інтарэсы розных земляў зрабілі іх ворагамі, як гэта часта здаралася ў той час). Наўгародцы, разумеючы, што ім не справіцца злучынымі сіламі палаchanau і смаленцаў, павінны былі перапыніць свой паход на Полацк, што, бяспрэчна, і выратавала апошні ад вялікіх стратаў і разбурэнняў, а гэта ў сваю чаргу спрыяла захаванню і далейшаму росту полацкай сілы, якая так спартрэблілася ў недалёкім будучым.

Ніколькі не прыніжаючы значэння разгледжаных намі летапісных звестак у асвятленні полацкай гісторыі 60—70-х гадоў XII ст., асабліва ўлічваючы наш бедны інфармацыйны запас, мы ўсё ж павінны адзначыць іх урыўкавасць, разрозненасць і ў значнай ступені павярхонасць. Сапраўды, яны ў лепшым выпадку толькі намёкамі ўказываюць на важнейшы

працэс, які адбываўся у гэты час у полацкіх землях, а менавіта: іх паступовае палітычнае аб'яднанне. Як мы ўжо ведаєм, феадальна раздробленасць найперш дала сябе знаць у Полацкай зямлі⁶³¹, што сведчыла аб яе больш высокім сацыяльна-еканамічным развіціем ў параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі землямі. Гэта і было прычынай, што яна першай з іх усіх аформілася ў самастойную палітычную адзінку і ў сваю чаргу сама стала дзяліцца на паасобныя ўдзелы, між якімі ўзнікла барацьба, але яна, як мы бачылі, насіла не столькі сепаратысцкі харектар, колькі харектар барацьбы таго ці іншага ўдзела за першынство ў Полацкай зямлі, што знаходзіла сваё зневаженне ў імкненні прадстаўнікоў розных галін Усяславічаў захапіць полацкі пасад.

Але гісторыя не можа стаяць на адным месцы, і феадальная раздробленасць, як і звязаная з ёй палітычная дэнцэнтралізацыя, не магла цягнуцца без канца. Справа ў тым, што ў недрах самой феадальнай раздробленасці няўхільна выспявала яе адмаўленне. Ствараючы лепшыя ўмовы для асваення новых земляў і прыродных рэсурсаў, росту гарадоў, для развіцця земляробства і рамёстваў, феадальная раздробленасць гэтым самым садзейнічала таварнай вытворчасці, г. зн. вытворчасці непасрэдна для абмену, для гандлю, што ў сваю чаргу вяло да эканамічнага, а разам з тым і палітычнага збліжэння розных земляў. Менавіта ў Полацкай зямлі, дзе раней пачаўся працэс феадальнай раздробленасці, ён раней і пачаў знікаць. (Вось гэтага, на жаль, не заўважаюць даследчыкі і бачаць у Полацкай зямлі бясконцую раздробленасць і міжусобіцу.) У выніку гэтага і міжусобная барацьба полацкіх князёў паступова сціхае, і сціхае намнога раней, чым у іншых ўсходнеславянскіх землях. Ва ўсякім выпадку, яна заціхла раней 1180 г. Менавіта пад гэтым годам з'явілася летапіснае паведамленне, значэнне якога для правільнага разумення полацкай гісторыі гэтага часу нельга пераацаніць, бо ў ім як найлепш адбіўся працэс аднаўлення палітычнага адзінства Полацкай зямлі. Паколькі гэта вельмі важны па багаццю інфармацыі летапісны ўрывак, то мы спынімся на яго разглядзе больш падрабязна.

Падзеі, апісаныя тут, разгарэліся вакол Друцка. Гэты ўдзел, як мы ведаєм, раней за іншыя полацкія ўдзелы трапіў у залежнасць да Смаленска, што найперш выцякала з яго геаграфічнага становішча як суседняга са Смаленскім княствам. Адсюль фактычна і пачаў пашырацца смаленскі ўплыў на ўсю Полаччыну. Аднак дзесьці ў сярэдзіне 70-х гадоў XII ст. Полацк спаквала пачаў вызваліцца з-пад гэтай апекі. Найперш гэта выявілася ў выдаленні Давыда Расціславіча з Віцебска. Л. Аляксееў не мае рацыі, калі

сцвярджае, што гэты князь толькі ў 1180 г. перайшоў з Віцебска ў Смаленск⁶³², бо ўжо ў 1174 г. мы бачым яго ў Вышаградзе⁶³³. Такім чынам, прынамсі, з гэтага года ў Віцебску ўсталёўваецца брат Усяслава Васількавіча — Брачыслаў. Нельга пагадзіцца са сцвярджэннем і В. Данілевіча, што быццам бы Усяслаў, як і ўсе Васількавічы, быў адзінным правадніком смаленскага ўплыwu ў Полацку, а ўсё полацкае земства было супроць яго⁶³⁴. У тагачаснай палітычнай сітуацыі для Полацка быў неабходны саюз са Смаленскам як тая рэальная сіла, якая магла выратаваць яго ад канчатковага разгрому, напрыклад, з боку Ноўгарада, што было яшчэ горш за часовую залежнасць. Полацкае веча таму і ўзяло сваім князем Усяслава Васількавіча, паколькі ён мог лепш за каго-небудзь іншага прыцягваць смаленскую сілу для агульной полацкай карысці (тут, вядома, пэўную ролю мелі і яго сваяцкія адносіны са смаленскім князем). Аднак калі палітычныя абставіны змяніліся, у выніку чаго Полацку саюз са Смаленскам ужо не быў неабходнасцю, то той жа Усяслаў і парваў яго, вядома, па патрабаванню веча. У новай палітычнай сітуацыі, якая склалася пасля смерці ў 1174 г. Андрэя Багалюбскага, Полацк выкарыстаў абвастрэнне адносін паміж Чарнігавам і Смаленскам, абапёршыся на сілу першага, каб выйсці з палітычнага прыцягнення другога. Чарнігай, у сваю чаргу імкнучыся нанесці найбольш адчувальны ўдар па Смаленску, вырашыў ісці на Друцк, што быў сувязным звязном паміж Полацкам і Смаленскам, якое давала магчымасць аб'ядноўваць сілы гэтых дзвюх земляў. Само сабой зразумела, што ізаляцыя Друцка ад Смаленска была ў інтарэсах Полацка. Вось чаму, калі чарнігайскія войскі на чале з Яраславам Усеваладавічам і Ігарам Святаславічам (які пасля стане галоўным героям «Слова аб палку Ігравым») пайшлі на Друцк, а ім насустрач з Ноўгарада рушыў вялікі князь Святаслаў Усеваладавіч, то і полацкія князі ўзялі туды кірунак.

Хто ж гэтыя князі? Месца князявання трох з іх у летапісе ўказаны. Гэта: Брачыслаў Васількавіч з Віцебска (цікава, што ён, а не полацкі князь названы першым), Усяслаў Васількавіч з Полацка і Усяслаў Мікуліч з Лагожска (яго бацька лічыцца сынам Валодышы Васількавіча⁶³⁵). Адносна чацвёртага — Васількі Брачыславіча — Л. Аляксееў мяркуе, што ён быў князем ізяславскім, паколькі яго бацька Брачыслаў да Віцебска князіў у Ізяславілі⁶³⁶. Між іншым, у В. Ташчава ён разам з Ізяславам фігуруе як пляменнік Андрэя Валодышы і называецца Брачыславічам⁶³⁷. Магчыма, і так. Але калі ў паходзе былі ізяславскі і лагожскі князі, то цяжка ўяўіць, каб у ім не ўдзельнічаў менскі князь⁶³⁸, як думае

Л. Аляксеёў, адносячы Андрэя Валодшыча і яго сынаўца (племенніка) да дробных князёў. Калі не было менскага князя, то якія былі? Хутчэй за ўсё менскім князем з'яўляўся Андрэй Валодшыч, бацька якога ў свой час быў закаваны ў Менску. Гэта тым больш верагодна, бо такія даследчыкі, як Карамзін, Стroeў, Пагодзін і іншыя, лічылі Валодшу Васількавічам. Паколькі Васількавічы займалі пануючае месца ў Полацкай зямлі, то яны і маглі аддаць Менск свайму родзічу. Цяжка сказаць, дзе мог княжыць сынавец Андрэя — Ізяслав, якога некаторыя даследчыкі лічылі сынам Мікулы⁶³⁹. Магчыма і тое, што ён, а не Васілька Брачыславіч князіваў у Ізяславі, недалёка ад свайго дзядзькі, а Васілька мог быць у Стрэжаве, бліжэй да свайго бацькі. Такім чынам, з факта ўдзелу ў паходзе 1180 г. шасцярых полацкіх князёў вельмі яскрава выяўляеца адноўлене палітычнае адзінства Полацкай зямлі. Трэба зазначыць, што даследчыкі полацкай гісторыі замоўчвалі гэта, абмяжоўваючыся толькі пералікам князёў, не робячы з гэтага галоўнага выводу аб адзінстве Полаччыны. Больш за тое, у «Гісторыі Беларускай ССР» (т. 1), якая лічыцца фундаментальным выданнем, аб падзеях 1180 г. наогул нічога не гаворыцца. І гэта зразумела. Укладваючы полацкую гісторыю XII — першай паловы XIII стст. у штучна створаную схему, якая сцвярджала сталае аслабленне і заняпад Полацкай зямлі, гэтыя даследчыкі не заўважалі або, правільней, не хацелі заўважаць фактаў, якія не ўкладваліся ў яе. Аднак 1180 год ясна паказаў вынікі дальнабачнай палітыкі Полацка, які не хаатычна, не па чужой толькі волі кідаўся паміж рознымі княскімі кааліцыямі, а выкарыстоўваў удзел у іх найперш у сваіх інтарэсах. На жаль, крыніцы не даюць нам магчымасці ў дэталях устанавіць працэс паступовага ўз'яднання Полацкай зямлі, але бліскучыя вынікі яго вельмі добра адбіліся ў летапісным паведамленні пад 1180 г.

Чаму паход пад Друцк выклікаў такое адзінства полацкіх князёў? Таму, што тут справа ішла аб абароне эканамічна-гандлёвых інтарэсаў Полаччыны, у прыватнасці аб валоданні надзвычай важным для Полацкай зямлі друцка-ўпацкім волакам⁶⁴⁰. А без агульнасці эканамічных інтарэсаў паасобных полацкіх земляў не магло быць і такога вайсковага адзінства, якое выявілася ў 1180 г.

Але гэта яшчэ не ўсё. Не менш пільную ўвагу заслугоўвае і тое, што Усяслаў Васількавіч пад Друцк ішоў не толькі з палаchanамі, а што «с ними бяхуть и Либъ, и Літва». Наяўнасць у войску менавіта полацкага князя ліваў і літвы вельмі паказальная. Як вядома, фінскае племя ліваў жыло на самым узбярэжжы Балтыйскага мора. А гэта, бяспрэчна, азначае,

Мініяцюра Аршанскаага евангелля.

што Полацк пашырыў свой палітычны ўплыў на ўсё Ніжнє Падзвінне, адкуль і чэрпаў дадатковую вайсковую сілу.

Не менш важны па сваім значэнні і факт ўдзелу ў паходзе літвы. Як паказалі падзеі 1161 і 1167 гг., гэта племя выкарыстоўвалася Менскам у барацьбе з Полацкам. Аднак у выніку паражэння Валадара Глебавіча пад Віцебскам у 1167 г. Менск, а разам з ім і Літва паступова зноў паднажальваюцца ўладзе Полацка, а гэта значыць, што апошні аднавіў свае пазіцыі і ў Верхнім Панямонні. Аднак у навуковай літаратуре на сённяшні дзень сцвярджаецца адваротнае, а менавіта тое, што ў канцы XII ст. полацкія князі страцілі свае былья пазіцыі ў Літве і нават у Падзвінні, у пацвярдженне чаго прыводзіцца наступнае месца з «Слова аб палку Ігаравым»: «И Двина болотом течет оным грозным полочаном под клико поганых. Един же Изяслав, сын Васильков, позвони своими острыми мечи о щеломы литовскія, притрепа славу деду своему Всеславу, а сам под чрълёнными щыты на кроваве траве притрапан литовскыми мечи»⁶⁴¹. Як вядома, «Слова...» — не летапіс, а мастацкі твор. Таму задача даследчыка і заключаецца ў tym, каб высветліць, якія гістарычныя падзеі знайшли сваё адбіцце ў гэтым месцы «Слова...». Хутчэй за ўсё аўтар яго, гаворачы аб

з'яўленні «паганых» на Дзвіне, меў на ўвазе падзеі 1167 г., калі вядомы ўжо нам менскі князь Валадар Глебавіч пайшоў са сваім войскам, якое складалася з літвы, на Полацк, а пасля і на Віцебск. Лівы і літва, як толькі што мы бачылі, былі ў складзе полацкага войска і ў 1180 г., незадоўга да напісання «Слова...». Вось гэтыя і падобныя факты і далі падставы аўтару «Слова...» гаварыць аб з'яўленні «паганых» на Дзвіне. Але яны сведчаць аб tym, што не самі «паганыя» прыйшлі на Полаччыну, як сцвярджаюць даследчыкі, а былі прыведзены полацкімі князямі для барацьбы са сваімі праціўнікамі. І гэта было не толькі ў звычаях полацкіх князей. Кіеўская князі ў міжусобнай барацьбе выкарыстоўвалі полаўцаў. За гэта аўтар «Слова...» асуджае і полацкіх і кіеўскіх князей: «Ярославли (г. зн. кіеўская князі.—М. Е.) и вси внуце Всеславли (г. зн. полацкія князі.—М. Е.)!.. вы бо своимі крамолами начясте наводзіти поганыя полки на землю Русскую, на жыцьць Всеславлю». Вось гэтых слоў і не прыводзяць гісторыкі, а ў іх і паказана праўдзівая прычына з'яўлення «паганых» на Дзвіне.

Што да князя Ізяслава Васількавіча, які загінуў у барацьбе з літвою, то справа заключаецца ў наступным. Па-першае, гэта адзіны герой «Слова...», якога не ведаюць летапісцы, і таму мы не можам быць упэўненымі ў яго гістарычнай праўдзівасці. Але калі і сапраўды, як паказвае «Слова...», полацка-віцебскія князі Брачыслаў і Усевалад не падтрымалі свайго брата Ізяслава ў барацьбе з літвою, то tym самым гэты твор пацвердзіў, што полацкія князі не былі ў варожых адносінах з Літвой нават і тады, калі з ёй ваяваў іх брат.

Такім чынам, к 1180 г. Полаччына паўстае не толькі ў адзінстве сваёй метраполіі, але і ў шчыльнай сувязі са сваімі калоніямі ў Ніжнім Падзвінні і Верхнім Панямонні. Яна зноў набрала сваю ранейшую моц і, вядома, не магла мірыцца з tym, што такая важная частка яе, які Друцкі ўдзел, яшчэ была адрезана ад яе, і таму паслала туды свае з'яднаныя сілы.

Але што адбывалася ў Друцку? У гэты час князем тут быў Глеб, сын вядомага ўжо нам Рагвалода Барысавіча. Вядома, ратункам для Глеба магла быць толькі смаленская сіла, і яна прыйшла неадкладна, што цалкам зразумела. Давыд Расцілавіч, які пасля смерці брата Рамана стаў смаленскім князем, аб'яднаўшы свае сілы з сіламі Глеба, вырашыў ісці насыстрач войскам Яраслава і Ігара, каб разбіць іх, гэтым самым не даўшы ім магчымасці злучыцца з войскамі Святаслава, які ішоў з Ноўгарада пад Друцк. Аднак чарнігаўцы, разгадаўшы намер Davyda, вырашылі ўнікнуць бою ўмацавацца на беразе Друці. На працягу цэлага тыдня сма-

ленскі князь імкнуўся навязаць бой Яраславу і Ігару, аднак яны пазбягалі яго і, дачакаўшыся прыходу Святаслава з наўгародцамі, злучыліся з імі і перайшлі на другі бок Друці. Убачыўшы супроць сябе такую сілу, Davyid не наважыўся ўступаць з ёй у бой і ноччу ўцёк у Смаленск. Чарнігаўцы не сталі гнацца за ім, баючыся, што ён можа напасці на іх уладанні, і пайшлі ў Кіеў. Святаслаў з наўгародцамі напаў на Друцк, але ўзяць яго не змог, спаліўшы толькі астрог (перадавы ўмацаванні), пасля чаго, адпусціўшы наўгародцаў, накіраваўся спачатку ў Рагачоў і адтуль Дняпром у Кіеў⁶⁴².

Як бачым, перамога каля Друцка дасталася лёгка, асабліва для палачанаў. Сапраўды, з летапісу не відаць, каб яны прымалі непасрэдны ўдзел у вайсковых дзеяннях. Плод зваліўся ў рукі палачанаў, хоць патрэслі яго іншыя. Магчыма, нічога не страціўшы, яны вярнулі сабе важную частку сваёй зямлі. Падзеі 1180 г. з'явіліся для Полацка бліскучай дэманстрацыяй яго ўзноўленага адзінства і баявой моцы. Гэта было і святам дальнабачнай полацкай дыпламатыі, якая змагла выратаваць зямлю ад небяспекі трапіць у палітычныя тупікі, якія сустракаліся на кожным кроку яе дзяржаўнага жыцця.

СПРОБА РАСКОЛУ І ПРАДВЕСЦЕ НОВАЙ ПАГРОЗЫ

Зразумела, Смаленск не змог змірыцца са стратай свайго палітычнага ўплыву на Полацк і таму прадпрымаў усялякія заходы, каб аднавіць тут свае ранейшыя пазіцыі. Davyid Расцілавіч добра разумеў, што з'яднанне Полацкай зямлі з'яўляецца галоўнай прычынай яе палітычнага трывумфу, і імкнуўся найперш унесці разлад у яе жыццё, падарваць яе знутры. А для дасягнення гэтага, бадай, адзінным сродкам было распальванне міжусобнай барацьбы, выкарыстоўваючы для гэтага князёў, што раней пацярпелі паражэнне і цяпер былі незадаволеныя сваім падначаленым становішчам. Да такіх у той час найперш адносіліся менскія Глебавічы, якія пасля паражэння Валадара ў 1167 г. апынуліся на другім плане палітычнага жыцця або, можа, і зусім страцілі свае ўдзелы і знайшлі прытулак у іншых землях, у tym ліку і ў Смаленскай. І гэта зразумела. Калі Васількавічы перасталі быць праваднікамі смаленскай палітыкі ў Полацку, то ім былі, відаць, супрацьпастаўлены найбольш моцныя іх ранейшыя праціўнікі — Глебавічы. Магчыма, пры падтрымцы Davyda аднаму з іх — сыну Валадара Глебавіча Васільку —

удалося захапіць лагожскі пасад, дзе ў 1180 г. мы бачылі Усяслава Мікуліча. Але, відаць, яшчэ раней Смаленск распачаў міжусобную інтыгу ў суседнім Друцку. Летапіс не паведаміў нам аб далейшым лёсе саюзніка Смаленска ў 1180 г.—Глеба Рагвалодавіча. Пэўна ж, ён не ўтрымаўся тут: ці сам уцёк адсюль, ці быў выдалены палаchanамі і заменены іншым князем. Аднак у 1186 г. мы бачым тут якогасыці Усяслава — смаленскага саюзніка. В. Данілевіч называў яго Рагвалодавічам, хоць крыніцы гэтага не пацвярджаюць. Відаць, ён грунтаваўся на tym факце, што пад 1159 годам упамінаеца якісьці Усяслаў Рагвалодавіч. Цікавую думку ў сувязі з гэтым выказаў Л. Аляксееў. Ён лічыць, што Усяслаў Васількавіч у 1186 г., уступіўши свой пасад у Полацку загадкаваму «каралю Вальдэмару», як яго называе «Хроніка Лівоніі», перайшоў княжыць у Друцк і што, такім чынам, у Полацку зноў узялі верх Глебавічы⁶⁴³. Мы яшчэ да гэтага пытання вернемся, але зараз адзначым, што ў такім выпадку цяжка зразумець, чаму лагожскі Васілька Валадараўіч, які, бясспрэчна, належаў да Глебавічаў, апынуўся ў 1186 г. у лагеры ворагаў іх. Як бачым, пытанне, кім па паходжанні быў друцкі князь Усяслаў і які княскі род умацаваўся ў Полацку ў 1186 г., застаецца пакуль што з прычыны скупой інфармацыі праблематычным.

Аднак вернемся да разгляду падзеі 1186 г. А яны з усёй відавочнасцю паказваюць, што ініцыятарам быў Смаленск. Менавіта яго князь Давыд арганізаваў і ўзначаліў паход на Полацк. Гэтым разам на баку Смаленска былі наўгародцы на чале з сынам Давыда Мсціславам, а таксама ўжо вядомыя нам Васілька Валадараўіч з Лагожска і Усяслаў з Друцка. Зразумела, супроць такіх аўяднаных сіл, асабліва Ноўгара-да і Смаленска, Полацк выступаў не змог бы, і таму полацкае веча, якое добра бачыла вялікую пагрозу, што навісла над зямлём, вырашыла дабівацца мірнага ўрэгулявання канфлікту: «Не можем стати противу новгородцев и смоллян, и аще пустим их в землю свою, аще и мир сотворим с ними, много нам зла сотворять, пусту бо сотворять землю нашу идуще на нас, но поидем к ним на сумежи и сотворим там с ними мир». Такім чынам, палаchanе добра зразумелі сваю галоўную задачу ў tym, каб ні ў якім разе не дапусціць на сваю зямлю варожыя войскі, якія ўпшэнт спустрошаць яе, і ўжо тады хоць і будзе створаны мір, вялікіх страт вярнуць нельга будзе. І гэта ім як найлепш удалося. Прыйшоўши на сумежжа (невядома адкуль узяў В. Данілевіч, што да г. Емянца)⁶⁴⁴, яны сустэрлі сваіх праціўнікаў з паклонам і пашанай і далі ім многія дары. Паводле В. Тацішчава, Давыд аўявіў нанесенія палаchanамі крыўды, але, узяў-

шы ўзнагароду дастатковую, згадзіўся даць мір⁶⁴⁵. Бясспрэчна, што з боку Полацка толькі шчодрымі дарамі не абышлося, яму, пэўна ж, прыйшлося пайсці на некаторыя ўступкі, якія не знайшли свайго адлюстравання ў крыніцах. В. Данілевіч лічыў, што Давыд нават прымусіў палаchanу прызнаць яго ўладу і што Віцебск перайшоў зноў у яго рукі⁶⁴⁶. Аднак калі першае не пацвярджаеца крыніцам і абвяргаецца, як убачым, далейшай гісторыяй, то другое цалкам магчыма, на што ўкажуць падзеі 1195 г. Цяпер жа, як бачна, у падзеях 1186 г. Полацк прадэманстраваў выключочную гнуткасць сваёй палітыкі, якая грунтавалася не толькі на вайсковай сіле, але і на мірных дыпламатычных дзеяннях, і таму гэтая перамога не менш важная, чым перамога 1180 г.: яна зберагла Полацк зноў-такі без асаблівых страт, і яго эканоміку, і яго вайсковую моц, што так неабходна было яму мець у бліжэйшым будучым.

Але гэтым для Полацка 1186 год не закончыўся. Больш за тое, ён стаў у вялікай ступені пераломнім у полацкай гісторыі. Менавіта ў гэты год Полацк атрымаў першае прадвесце вялікай пагрозы, якая насоўвалася на яго, але ўжо з заходу. На жаль, палаchanе аднесліся да гэтага вельмі легкадумна, не ацаніўши ўсёй сур'ёзнасці на першы погляд нязначнага факта.

I сапраўды, усё выглядала даволі прыстойна, як пра гэта апавядзе Генрых Латвійскі. Падаём гэты ўрывак (фактычна пачатак) яго «Хронікі Лівоніі» поўнасцю: «У манастыры Зегебергскім быў святар ордэна блажэннага Аўгустына Мейнард, чалавек высокашаноўнага жыцця, убелены паважнай сівізной. Проста дзеля справы Христовай і толькі для пропаведзі прыбыў ён у Лівонію разам з купцамі: тэўтонскія купцы, зблізіўшыся з лівамі, часта хадзілі ў Лівонію на судне па рацэ Дзвіне. Дык вось, атрымаўшы дазвол, а разам і дары ад караля полацкага Уладзіміра (Woldemaro de Ploseke), якому лівы, яшчэ язычнікі, *плацілі даніну* (курсіў наш.—M. E.), названы святар смела прыступіў да божай справы, пачаў пропаведаваць лівам і будаваць царкву ў вёсцы Ікескюлі»⁶⁴⁷. Гэта вельмі каштоўнае сведчанне, якое ўда-кладніе паасобныя моманты полацкай гісторыі, пакінутыя без увагі рускімі летапісцамі, і пра якія можна было толькі здагадвацца. Найперш мы звяртаем увагу на падкрэсленія намі слова, бо яны, бясспрэчна, сведчаць аб пашырэнні полацкай улады на ўсё Ніжнє Падзвінне, паколькі лівы жылі на ўзбярэжжы Балтыйскага мора. Адначасова гэтае месца «Хронікі Лівоніі» абвяргае нядайна выказане сцверджанне, што паказаныя плямёны плацілі не даніну, а выкуп, канtryбуюць, і таму не маглі ўваходзіць у склад Полацкага княст-

ва⁶⁴⁸. Але ў такім выпадку навошта было Мейнарду браць дазвол на прапаведаванне сярод ліваў у «Полацкага каралля»? Нельга таксама вызначаць паўночна-заходнюю мяжу Полацкага княства толькі ў зоне контактаў крывічоў з усходнебалтыйскімі плямёнамі і гэтым самым рабіць памылку, атаясамліваючы этнічную мяжу расселення крывічоў і палітычную мяжу Полацкага княства. Гісторыя сведчыць, што тое ці іншае моцнае племя ці народ могуць уладарыць далей за межамі свайго суцэльнага расселення, абавіраючыся там на калоніі сваіх высяленцаў і свае вайсковыя гарнізоны. Ва ўсякім выпадку, «Хроніка Лівоніі» (а гэта пісьмовая крыніца, што надае ёй асаблівую каштоўнасць, і таму на яе найперш трэба абавірацца) яскрава паказала, што лівы плацілі даніну Полацку і, значыць, знаходзіліся ў палітычнай залежнасці ад яго. Але калі гэта адносіцца да племя, якое знаходзілася на крайнім заходзе Падзвіння, то яшчэ ў большай меры мы гэта можам сказаць у адносінах плямёнаў, якія займалі больш усходнія становішча. Дарэчы, гэтае сведчанне аб межах полацкай улады на паўночным заходзе не адзінае як у самой «Хроніцы Лівоніі», так і ў іншых нямецкіх крыніцах. «Рыфмаваная хроніка» таксама пацвердзіла, што падзвінскія язычніцкія плямёны да прыходу крыжакоў залежалі ад Полацка, што землі селаў, ліваў, летаў знаходзіліся да прыходу братоў (крыжакоў) у руках русаў, у якіх была адабрана гэтая ўлада. Што пад русамі тут разумеліся палачане, ясна засведчыла, як мы бачылі, «Хроніка Лівоніі».

Цяпер адносна асобы князя «Вальдэмара», якога ўсе даследчыкі называюць Уладзімірам. Адносна яго былі выказаны розныя меркаванні. В. Данілевіч лічыў яго сынам Усяслава Брачыславіча, які к гэтаму часу ўжо памёр⁶⁴⁹. Другія атаясамліваюць яго з Уладзімірам Рурыкавічам, трэція называюць яго Уладзімірам Васількавічам. У свой час намі было выказана сумненне ў tym, што імя гэтага князя было Уладзімір⁶⁵⁰, паколькі ніводзін з ранейшых полацкіх князей не меў такога імя, што, магчыма, было абумоўлена нядобрай памяццю пра князя Уладзіміра, які знішчыў Рагвалода і яго сыноў. Але полацкія князі мелі падобныя імёны, як «Валадар» і асабліва «Валодша». Зразумела, што гэтыя імёны, падобныя па гучанні на імя «Уладзімір», Генрых палацінску мог перадаць толькі праз імя Вальдэмар.

Валадар і Валодша нам добра вядомыя: першы з іх быў сынам менскага князя Глеба Усяславіча, другога мы ведаем па tym, што ён у 1160 г. быў пасаджаны ў «поруб» у Менску. К 1186 г. Валадар наўрад ці жыў ужо. Ён мог нарадзіцца не пазней 1119—1120 гг., а калі і жыў, то наўрад ці мог пражыць

яшчэ да 1216 г., калі паводле «Хронікі Лівоніі» памёр полацкі князь «Вальдэмар». Што да Валодшы, якога В. Данілевіч лічыў сыном Васількі Святаславіч⁶⁵¹ і які такім чынам з'яўляўся малодшым братам Усяслава Васількавіча, то ён мог быць яшчэ не старым чалавекам. Паколькі ў 1159 г. яго пасадзілі ў Ізяславі разам з Брачыславам, то можна думаць, што ён быў тады яшчэ непаўнагодным, магчыма, яму не было больш за 16 гадоў. Значыць, у 1186 г. яму было гадоў 35—36, і ён мог пражыць да 1216 г. Як мы ведаем, у паходзе на Друцк у 1180 г. удзельнічаў Андрэй Валодшыч, верагодна, сын гэтага Валодшы. Праўда, у гэтага Андрэя быў сынавец Ізяславі, што можа ўказваць на яго больш сталы ўзрост, як і яго бацькі Валодшы. Але нельга забываць, што ў жыцці мы знаходзім нямала выпадкаў, калі пляменнікі могуць быць старэйшыя за сваіх дзядзькоў. Цалкам магчыма таму, што менавіта Валодшы і выступае ў «Хроніцы» Генрыха пад імем полацкага князя Вальдэма, да каго манах Мейнард і звярнуўся з просьбай на дазвол хрысціць ліваў... і полацкі князь, не разгледзеўшы адразу таго, што ўслед за крыжкамі місіянеры ішоў меч заваёўніка, не толькі дазволіў Мейнарду прапаведаваць хрысціянства, але і паслаў яшчэ яму дары. Зрэшты, такая наўнасць у адносінах да крыжакоў была дапушчана і ў іншых землях Усходняй Еўропы. Толькі пазней, калі нямецкія крыжакі паказалі сваё заваёўніцтва ablічча і калі Полацку аднаму з першых прыйшлося прыняць іх удар, полацкі князь зразумеў сваю трагічную памылку. Але пра нямецкую агрэсію і яе сумнія вынікі для Полацка ў нас будзе гаворка пазней.

ВІЦЕБСКАЯ ПЕРАМОГА І МІР З НОЎГАРАДАМ

Далейшыя летапісныя звесткі пра Полацк становяцца ўсё больш рэдкімі і ў шэрагу выпадкаў цымнімі. Адной з іх і з'яўляецца паведамленне Наўгародскага I летапісу пад 1191 г. У ім гаворыцца, што летам гэтага года князь Яраслаў Уладзіміравіч з'явіўся з наўгародцамі ў Лукі, бо быў «позван Полотскому княжью и полочаны»⁶⁵². Як бачым, гэта сустрэча з наўгародцамі адбылася па ініцыятыве палачанаў. В. Данілевіч лічыў, што Полацк, які нібыта па-ранейшаму быў у залежнасці ад Смаленска, што з'яўлялася яму ў цяжар, рагышў зблізіцца з Ноўгарам, на свободу якога таксама рабілі замах смаленскія Расціславічы, і што, такім чынам, гэта сустрэча была накіравана супроты Смаленска⁶⁵³. Аднак такому меркаванню могуць супярэчыць вынікі гэтай сустрэчы, паводле якіх было вырашана «на зиму всем (г. зн. наўга-

родцам і палаchanам.— *M. E.*) снятыся им на литву, или на чудъ»⁶⁵⁴. З гэтага бачым, што мэта сустрэчы як быццам была іншая, чым супольная барацьба са Смаленскам. Але гэта не выключает того, што Ноўгарад за згоду змагашца супроць Смаленска паставіў перад палаchanамі ўмову найперш прыняць удзел у супольным паходзе супроць літвы і чудзі. У свой час У. Пашута, які быў прыхільнікам канцэпцыі, паводле якой Літва мацнела, а Полацк слабеў, сцвярджаў, што палаchanе хацелі ў асобе наўгародцаў знайсці сабе саюзнікаў супроць літвы і нават эстаў (чудзі)⁶⁵⁵. На першы погляд гэта як быццам так, бо палаchanе сапраўды былі ініцыятарамі сустрэчы. Аднак з далейшага тэксту мы даведаемся пра паход Яраслава на чудзь з наўгародцамі і пскоўцамі, але пра паход на літву нічога не гаворыцца. І гэта закрэслівае тэндэнцыяне сцвярджэнне У. Пашуты. Праўда, у В. Тацішчава сказана пад 1192 г., што «князь полотеский с братьею пошёл на Литву, а Ярослав с новгородцы и псковичи — на зимеголов, мимо Юрьева»⁶⁵⁶. В. Данілевіч сцвярджэнне пра паход палаchanau на літву адкінуў, назваўшы яго домыслам, як і многае ў В. Тацішчава. Аднак галаслоўнага адмаўлення недастаткова. Паспрабуем разабрацца. У летапісе ясна сказана, што наўгародцы і палаchanе дамоўліся зімою ісці «обое» на літву або на чудзь. І таму, калі мы далей чытаем, што адбыўся паход на чудзь, то гэта выключает паход на літву, што і авбяргае В. Тацішчава, у якога, апроч таго, чудзь заменена земіголамі, што залежалі ад палаchanau і на якіх таму не было сэнсу ісці наўгародцам. Але чаму палаchanе не прынялі удзел у паходзе наўгародцаў супроць чудзі, як было дамоўлена, і тым прыйшлося браць у саюзнікі пскоўцаў і ўсю «оболость»? Можа, тады сапраўды палаchanе замест супольнага паходу на чудзь вырашылі ісці самастойна на літву, як гэта паказана ў В. Тацішчава? Але тут зноў напрошваецца пытанне: «Навошта было клікаць наўгародцаў на сустрэчу і на дапамогу, калі палаchanе пасля адны пайшлі на літву?» Разгадка гэтага заблытанага факта магла, на нашу думку, заключацца ў наступным. Мэтай палаchanau у сустрэчы каля Вялікіх Лук было пачаць зноў збліжэнне з Ноўгарадам. Апошні добра разумеў зацікаўленасць Полацка ў саюзе з ім, асабліва ўлічваючы непазбежнасць працягу барацьбы палаchanau са Смаленскам, і таму запатрабаваў ад іх пэўных ахвяр, а менавіта: прыняць удзел у паходзе або на літву, або на чудзь, што і ў першым і ў другім выпадках было нявыгадна для Полацка. Сапраўды, ісці палаchanам на літву, якая, як пацвердзілі падзеі 1180 г., з'яўлялася адной з крыніц вайсковай сілы Полацка, раўназначна было для апошняга таму, што сячы сук, на якім ся-

дзіш. Відаць, мэтай наўгародскай дыпламатыі і было пасв�ышыць Полацк з літвой і гэтым аслабіць яго і не даць яму магчымасці выкарыстоўваць у далейшым літву і для нападу на наўгародскія землі. Менавіта паход на літву супольнымі сіламі палаchanau і наўгародцаў і мог быць паказчыкам зацікаўленасці Полацка ў яго імкненні аднавіць саюз з Ноўгарадам. Вядома, на такую ахвяру Полацк пайсці не мог. Нявыгадным для палаchanau быў і ўдзел у паходзе на чудзь, што было звязана з пэўнымі стратамі ў вайсковай сіле, якая была патрэбна яму на выпадак вайны са Смаленскам. Вось чаму палаchanе, згадзіўшыся пайсці або на літву, або на чудзь, у далейшым не пайшлі ні на першую, ні на другую і фактычна сарвалі заключаную ўмову, і Ноўгараду прыйшлося шукаць новых саюзнікаў у паходзе на чудзь. У сваю чаргу і Полацк з прычыны таго, што не адбыўся яго саюз з Ноўгарадам, павінен быў шукаць саюзніка для барацьбы са Смаленскам, і ён, як убачым далей, быў знойдзены. Але мы яшчэ не закончылі разгляд гэтага летапіснага паведамлення.

У ім ёсьць і іншая цікавая для нас інфармацыя. Так, звяртае на сябе ўвагу выраз «позван полотьскою княжьёю и полочаны». У. Пашута ў гэтай формуле знайшоў, з аднаго боку, адлюстраванне пагардлівасці наўгародскага баярства да адносна слабых полацкіх князёў і, з другога боку, падкрэсліванне сілы полацкага вечавага ладу⁶⁵⁷. Што да другога, то гэта цалкам слушна. Падзеі 1151, 1158 і іншых гадоў яскрава паказалі, што веча ў Полацку мела вярхоўную ўладу, між іншым, як і ў Ноўгарадзе. У адносінах першага трэба сказаць, што У. Пашута таксама меў рацыю, калі адзначаў пагардлівасць да полацкіх князёў наўгародскага баярства, на што дае падставу слова «княжьёю». Але ж яно азначае таксама і зборнасць, шматлікасць, і гэта, бадай, ці не саме галоўнае для нас, і чаго, на жаль, не хацеў заўважыць Пашута, які жадаў бачыць толькі раз'яднанасць полацкіх князёў. А менавіта Наўгародскі I летапіс і адлюстраваў узгодненасць іх дзеянняў, бо Полацкая зямля недзе з пачатку 80-х гадоў XII ст. стала выходзіць са стану міжусобнай барацьбы, і гэты працэс стаў неабарачальны, што пацвердзілі падзеі 1195 г.

Мы ўжо бачылі, што спробы Полацка ў 1191 г. на саюз з Ноўгарадам не ўдаліся, і таму ён вымушаны быў шукаць іншага саюзніка. На гэты раз, як і ў 1180 г., ён знайшоў яго ў асобе чарнігавскіх князёў. Але правільней будзе сказаць, што Полацк, як і ў 1180 г., выкарыстаў у сваіх інтарэсах канкрэтныя палітычныя абставіны, якія склаліся ў 1195 г.

Калі ў 1180 г. «яблыкам разладу» паміж Смаленскам і Чарнігавам быў Друцк, то цяпер ім стаў Віцебск. З летапіс-

нага паведамлення нельга зразумець, чаму так атрымалася. Паводле Іпацьеўскага летапісу, чарнігайскі князь, парушыўшы ўмову не ваяваць са Смаленскам, пакуль не будзе наладжана сустрэча з яго князямі, паслаў пляменніка свайго Алега на Віцебск. Але чаму на Віцебск, з летапісу не зразумела, і таму гісторыкі даюць розныя тлумачэнні. І. Бяляеў лічыў, што калі ў 1186 г. палаchanе ўступілі Давыду Смаленскому Віцебск, то чарнігайскі князь Яраслаў Усеваладавіч, не жадаючы пакінуць без дапамогі сваіх полацкіх саюзнікаў, некалькі разоў пасылаў да Рурыка Расціславіча, старэйшага брата Давыда, каб той вярнуў Віцебск ранейшаму віцебскому князю, аднак Давыд адмовіўся гэта зрабіць. А таму ў 1195 г. Яраслаў выправіў свайго пляменніка Алега на Віцебск, куды прыйшлі і полацкія князі⁶⁵⁸. Аднак з летапісу не відаць, што чарнігайскія князі патрабавалі вярнуць Віцебск Полацку. Чамусыці В. Данілевіч лічыў, што ў Віцебску сядзеў зяць Давыда Смаленскага⁶⁵⁹. Але гэта непара-зуменне, бо ў Іпацьеўскім летапісе сказана, што Яраслаў Усеваладавіч Чарнігайскі паслаў войскі «на зятя, на Давыда»⁶⁶⁰, г. зн. на свайго зяця Давыда. У Ніканоўскім летапісе так і сказана: «...на зятя свога, на Давыда»⁶⁶¹. Выказвалася таксама думка, што сітуацыя 1195 г. тлумачылася і тым, што чарнігайскія князі Ольгавічы патрабавалі ўступкі ад Смаленска для сябе Віцебска, каб гэтым самым трymаць у акру-жэнні з двух бакоў Смаленск, а разам з тым аказваць свой уплыў на ўсю Полацкую зямлю і паставіць у залежнасць ад сябе Ноўгарад⁶⁶². Калі гэта так, то становіща зразумелым, чаму Полацк стаў на бок чарнігайскіх Ольгавічаў і паслаў у дапамогу ім свой полк. Полацкі ўрад разумеў, што калі б Ольгавічам і ўдалося завалодаць Віцебскам, то гэта ўладанне было б фікцыяй. Сапраўды, валодаць воласцю, аддаленай ад метраполіі і заціснутай паміж трох такіх моцных земляў, як Смаленская, Полацкая і Наўгародская, было б для Чарнігава немагчымай справай. Праўда, цераспалоснае ўладанне ў той час было не рэдкасцю, але гэта мела месца ў больш слабых землях, як, напрыклад, у Тураўскай, якую, як мы бачылі, шмат разоў дзяялі і перадзельвалі па меры з'яўлення ў Кіеве новых князёў. Намінальная прыналежнасць Віцебска далёкаму Чарнігаву была б больш выгаднай для Полацка, чым сапраўдная прыналежнасць суседній Смаленшчыне, бо давала яму магчымасць лягчэй вярнуць сабе сваё ўладанне.

Аднак, гаворачы пра гэта, нельга забывацца, што, у адрозненне ад Іпацьеўскага і іншых летапісаў, дзе падзеі, звязаныя з барацьбой за Віцебск, выкладзены падрабязна, у Лаўрэнцьеўскім летапісе мы маём іх кароткі выклад, у якім

ёсьць дэталі, што даюць падставу некалькі па-іншаму тлумачыць усё гэта. Так, калі ў першай крыніцы фігуруюць «пolaцкія князі» і толькі адзін з іх Барыс Друцкі называецца па імені, то ў другой, але пад 1197 г., называецца Васілька, якому і прыпісваецца перамога над смаленскім князем: «И победи его Василка с черниговцами»⁶⁶³. У гэтым Васільку даследчыкі бачаць, і не беспадstaўна, ранейшага віцебскага князя Васильку Брачыславіча⁶⁶⁴. У такой ролі мы бачылі яго ў 1180 г., і магчымая перадача Віцебска Смаленску ў 1186 г. найперш магла быць ударам па інтарэсах гэтага князя, з чаго можа вынікаць, што не чарнігайцы, а сам Васілька, якога падтрымалі полацкія князі, быў арганізаторам паходу на Віцебск. Цяжка аддаць перавагу якой-небудзь з гэтых крыніц у іх большай дакладнасці. Ды справа не ў гэтым. Важна тое, што і адна і другая, па сутнасці, не разыходзяцца ў паказе выніку гэтых падзеяў. А яны, паводле Іпацьеўскага летапісу, разгортаўліся вельмі драматычна.

Чарнігайскае войска, не дайшоўшы да Віцебска, пачало ваяваць Смаленскую воласць. У адказ на гэта Давыд паслаў супроць Ольгавічаў свайго пляменніка Мсціслава Рамана-віча, а таксама Расціслава Уладзіміравіча і разанскага князя Глеба. Між іншым, у гэты час адбыўся землятрус, што, вядома, не магло не адбіцца адмоўна на настроі смаленскага войска, якое магло ўспрыніць гэта як дрэнны знак. Чарнігайцы, сышоўшыся са смаленцамі (у якім менавіта месцы — застаецца невядомым), дзейнічалі, як заўсёды, вельмі асцярожна, не ўступілі адразу ў бой, а акапаліся ў снезе, які тады быў глыбокі, і сталі чакаць нападу праціўніка. У адрозненне ад чарнігайцаў смаленцы дзейнічалі інакш. Мсціслаў Раманавіч, які камандаваў імі, убачыўшы каля лесу праціўнікаў, адразу кінуўся ў бой, нават, як гаворыць летапісец, «не изрядивши полков своих», і змяў, і патаптаў сцягі Ольгавы, забіўшы яго сына Давыда. Але нас больш цікавіць уздел у гэтай бойцы палаchanе. Трэба зазначыць, што дадзенае летапіснае месца — амаль адзінай пісьмовай крыніца, у якой вельмі дэталёва паказана ў дзеянні полацкае войска. Дык вось супроць яго быў накіраваны смаленскі полк на чале з тысяцікамі Міхалкам. Але, не даехаўшы да палаchanе, смаленцы чамусыці памчаліся назад. Тлумачэння гэтаму загадковаму факту летапісы не даюць. І толькі ў тацішчаўскіх матэрывалях мы знаходзім трох версій яго. Паводле першай, смаленцы не ўступілі ў бой, «убояшя» палаchanе⁶⁶⁵. Другая версія фактычна ўдакладнейшая першую: паколькі палаchanе размясціліся перад лесам, то смаленцы апошні прынялі за працяг полацкага войска і, сплохаўшыся яго шматлікасці, уцяклі. Што ж, у страху вочы вялікія, але што было падставай для яго? Для

адказу на гэтае пытанне трэба прыгадаць харкторыстыку аўтарам «Слова аб палку Ігаравым» палачанаў як «грозных». Менавіта такая слава пра іх і магла загадзі парадзіць страх перад імі ў смаленцаў і змусіць прыняць лес за працяг палацкага войска. Але ёсць яшчэ адно меркаванне, паводле якога смаленцы загадзі мелі таемную змову з палачанамі і, не біўшыся, адышлі⁶⁶⁶. Гэта таксама можа быць паказальным фактам, у прыватнасці, можа сведчыць аб наяўнасці ў Смаленску досьць моцнай палацкай партыі, якая, магчыма, усвядамляючы сваю крывіцкую прыналежнасць, тым самым сваю крэўнасць з палачанамі, лічыла патрэбным жыць у міры ці нават еднасці з імі. Але як бы там ні было, а тое, што смаленцы не ўступілі ў бой з палачанамі, адыграла важную ролю ў выходзе разгляданай падзеі. Сапраўды, толькі щасліва пазбегшы бойкі са смаленцамі, палачане змаглі прыйсці на дапамогу сваім саюзнікам — чарнігаўцам, паціснутым войскам Мсціслава Раманавіча. Зрабілі гэта яны не лабавой атакай на смаленцаў, а заходам у іх тыл, што дало магчымасць нанесці вялікі ўрон праціўніку і ўнесці замяшанне ў яго шэрагі. Менавіта дзяякоўчы гэтаму манеўру палачанаў, Мсціслаў Раманавіч, які быў у гэты час са сваім пярэднім войскам заняты пагоняй за чарнігаўцамі і, думаючы, што яны ўжо канчаткова разбіты, вырашыў вярнуцца назад. Нічога не падзраючы, ён прыняў войска палачанаў (бо была ўжо ноч, як удакладніе В. Тацішчаў⁶⁶⁷) за сваё і, уехаўшы ў яго, быў захоплены ў палон. Іншыя смаленскія князі і іх саюзнікі, якія таксама вярнуліся з пагоні за чарнігаўцамі і ўбачылі, што вялікая частка смаленскага войска разбіта, у страху пабеглі ў Смаленск. Такім чынам, палацкі полк адыграў вырашальную ролю ў разгроме смаленскага войска. Можна думаць, што заход у тыл праціўніка быў адным з улюбёных і добра распрацаваных і засвоеных манеўру палачанаў, дзяякоўчы чаму ім удавалася на працягу стагоддзяў супрацьстаяць шмат большаму войску іх непрыяцеляў.

Але Святаславічы, убачыўшы, што палачане патапталі сцягі Мсціслававы і што яны ўзялі ў палон самога Мсціслава, вельмі ўзрадаваліся. Далей летапісец сведчыць, што Алег выпрасіў у Барыса Друцкага палоннага Мсціслава, пасля чаго напісаў свайму бацьку Яраславу ў Чарнігаў поўнае пахвалы данясенне, у якім цалкам прыпісаў сабе перамогу над Смаленскам і парай ў яму адразу ісці з войскам на Даўыда, паколькі палонныя паказалі нелюбоў да яго смаленскага насельніцтва. Толькі заступніцтва вялікага князя Рурыка выратавала Даўыда ад яшчэ аднаго разгрому⁶⁶⁸. Як ужо адзначалася, Іпацьеўскі летапіс нічога не паведаміў пра лёс Віцебска пасля гэтай падзеі. І толькі Лаўрэнцеўскі летапіс

дае падставу думачь, што Віцебск зноў стаў полацкім уладаннем, паколькі ў ім сеў Васілька, якому ў гэтай крыніцы і прыпісваецца перамога над Смаленскам. Дый Іпацьеўскі летапіс вельмі дэталёва, праўда, чамусыці не ўпамінаючы Васільку, пацвярджае вырашальную ролю палацкага войска ў разгроме смаленскіх палкоў. Вядома, што гэта давала права Полацку на вяртанне яму Віцебска. Цалкам магчыма, што перадача палоннага Мсціслава чарнігаўцам таксама была ў ліку іншага платай палачанаў за Віцебск. Такім чынам, калі чарнігаўскія князі цешылі сябе ўяўнай, прыпісанай імі самімі сабе перамогай, то палачане як сапраўдныя пераможцы пажыналі багаты плён яе, бо, вярнуўшы сабе Віцебск, яны пасля шэрагу дзесяцігоддзяў разарванасці сваёй зямлі зноў дасягнулі яе адзінства.

У сувязі з гэтым асабліва паказальным з'яўляецца ўздел у апошніх падзеях Барыса Друцкага. Грунтуючыся на яго імені, даследчыкі адносілі яго да Рагвалодавічаў, толькі адны лічылі яго Барысам Рагвалодавічам⁶⁶⁹, іншыя — сынам Усяслава Рагвалодавіча⁶⁷⁰. Паколькі Алег Чарнігаўскі менавіта ў Барыса Друцкага для сябе выпрасіў палоннага смаленскага князя Мсціслава, то можна беспамылкова меркаваць, што друцкі князь быў у складзе палацкага войска і што ён адыграў вельмі важную ролю ў разгроме Смаленска і ўзяўшці ў палон аднаго з яго князёў. У святле гэтага здзіўляе сцвярджэнне Л. Аляксеева, што і ў 1195 г. «Друцк па-ранейшаму знаходзіўся пад эгідай смалянаў»⁶⁷¹. Гэта з'яўляецца вынікам недастатковага разгляду падзеі 1195 г., якім гэты даследчык прысвяціў усяго тры радкі⁶⁷². Для нас жа прысутнасць у паходзе 1195 г. Барыса Друцкага з'яўляецца бяспрэчным сведчаннем таго, што барацьба Полацка ў 1180 г. не прайшла дарэмна: Друцк быў вернуты Полацкай зямлі і складаў з ёй адзінае цэлае. Аб адзінстве ўсіх палацкіх князёў у гэты час гаворыць летапісны выраз «полацкія князі», г. зн. што ў паходзе ўздельнічалі многія імі нават усе палацкія князі. Вядома, нельга думачь, што гэтая перамога канчаткова вызваліла Полацк ад смаленскай пагрозы. Але яна ўжо не была для яго, уз'яднанага і ўздужэлага, такай небяспечнай, як раней.

Выкарыстаўшы паражэнне Смаленска, Полацк аднавіў у хуткім часе сваю наступальную палітыку ў адносінах Ноўгарада. Як мы ўжо ведаєм, у 1191 г. была спроба збліжэння Полацка з Ноўгарадам, але яна скончылася няўдачай, і, магчыма, найперш з-за таго, што Ноўгарад навязваў Полацку паход на Літву, яго найбольш важнага саюзніка. Што гэта так, пацвердзілі падзеі восені 1198 г., калі палачане разам з літвою напалі на Вялікія Лукі, якія, бяспрэчна,

былі пярэднім фарпостам Ноўгарада ў барацьбе са сваім даунім супернікам. І таму зразумела, чаму палаchanе іх спалілі. Трэба думаць, што гэты напад для наўгародцаў не быў нечаканасцю, бо яшчэ ў 1196 г., як сведчаць тацічнаўскія матэрыялы, наўгародскому князю Яраславу было загадана ісці ў Вялікія Луки і берагчы ад Полацка Смаленск⁶⁷³. Аднак гэта яўная памылка, бо Смаленск у Вялікіх Луках бараніць нельга было, тут толькі магла ісці гаворка пра абарону наўгародскіх інтарэсаў.

Наўгародцы не маглі не адпоміць за напад на іх уладні. Наколькі моцную пагрозу ад Полацка бачыў Ноўгарад, сведчаць тыя вялікія сілы, якія ён сабраў зімою 1198—1199 гг. для паходу. Апроч саміх наўгародцаў, у войску былі пскоўцы, наваторжцы, ладажане, карацей, уся вобласць, як сведчыць летапіс⁶⁷⁴, накіравалася на Полацк. І вось гэтая апошняя акалічнасць абвяргае сцвярджэнне многіх даследчыкаў, паводле якіх не Полацк, а Літва была ініцыятарам паходаў на старажытныя рускія землі і цягнула за сабою аслабелых і таму пакорных ёй палаchanанаў. Але калі б не Полацк быў віноўнікам нападу, а Літва, то наўгародцы павінны былі б ісці на апошнюю і правучыць яе. Аднак Ноўгарад гэтага не зрабіў, бо добра ведаў, адкуль ідзе яму пагроза і хто з'яўляецца завадатарам набегаў на яго, і таму пайшоў на Полацк. Для палаchanанаў стварылася сітуацыя, падобная на туую, што была ў 1186 г., калі аўяднаныя сілы Смаленска і Ноўгарада рушылі на Полацкую зямлю і палаchanам, якія бачылі для сябе вялікую пагрозу і яе магчымыя катастрафічныя вынікі, прыйшлося ісці на мірныя перагаворы. Да гэтага прыбеглі яны і ціпер. Летапіс вельмі коратка падае гэту падзею. У ім сказана, што палаchanе прыйшлі да возера Каспля і з паклонам сустрэлі наўгародцаў і ўзялі мір з імі. Пэўна ж, як і ў 1186 г., палаchanе павінны былі «даць дары» і пайсці на пэўныя ўступкі, што і магло задаволіць наўгародцаў і змусіць іх спыніць паход. Хоць яны і сабралі сілы ўсёй вобласці, але, не будучы ў саюзе са Смаленскам, як гэта мела месца ў 1186 г., не маглі адчуваць сябе ўпэўнена ў сутычцы з палаchanамі і таму ахвотна згадзіліся на мір.

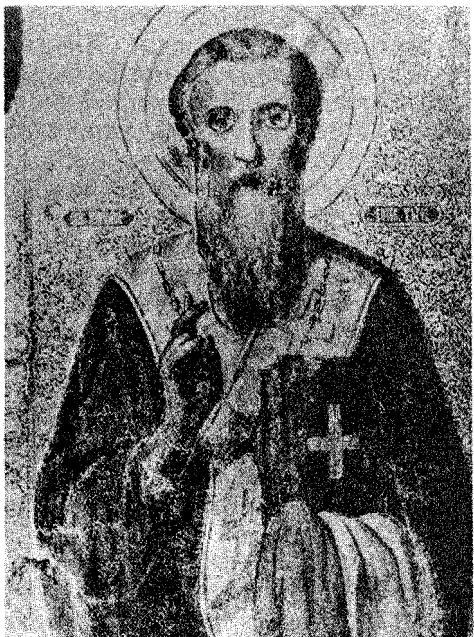
Гэтая падзея — апошняя з зарэгістраваных крыніцамі ў гісторыі Полаччыны XII ст. Як ужо неаднойчы намі адзначалася, звесткі аб Полацку ў кіеўска-наўгародскіх летапісах — вельмі скрупныя і рэдкія і таму не адлюстроўваюць усяго багацця полацкай гісторыі. Але якімі б ні былі беднымі звесткі аб Полаччыне ў канцы XII ст., усё ж яны даюць магчымасць зрабіць вывад аб галоўнай тэндэнцыі ў гісторычным развіцці, а менавіта: аб яе ўмацаванні і яе адзінстве. Падзеі полацкай гісторыі 80—90-х гг. XII ст. для нас важныя

яшчэ і тым, што яны абвяргаюць домыслы аб знікненні полацкай княскай дынастыі і яе ўлады ў Полацку пасля 1191 г., у выніку чаго палаchanе нібыта кіраваліся толькі вечам і мужамі накшталт Ноўгарада і Пскова. Менавіта ў гэты час, паводле «Хронікі Быхаўца» і М. Стрыйкоўскага, літоўскі князь Мінгайла і захапіў Полацк, разбіўшы войска апошняга пад Гарадцом, пасля чаго ў Полацкай зямлі нібыта запанавала літоўская дынастыя. Так фальсіфіковалася наша гісторыя. Але ніякай гаворкі аб знікненні полацкай дынастыі і княскай улады не можа ісці, як добра пацвярджаюць полацкія падзеі гэтага і пазнейшага часу.

УЗВЫШЭННЕ ПІНСКА НАД ТУРАВАМ, ПАЧАТАК ЗАНЯПАДУ СМАЛЕНСКА

Пісьмовыя звесткі пра тураўскую гісторыю гэтага часу яшчэ больш бедныя, чым пра полацкую, яны даюць толькі самае агульнае ўяўленне пра яе. Найперш мы можам упэўнена гаварыць, што ў Тураве назаўсёды замацаваліся нащадкі Юрыя Яраславіча, звесткі аб якім губляючы з 1162 г., калі ён хутчэй за ўсё памёр, бо пад гэтай датай упамінаецца яго сын Святаполк Юр'евіч як тураўскі князь (ён жа ў такім становішчы адзначаны і пад 1190 г.). У 1195 г. памёр тураўскі князь Глеб, які, магчыма, быў сынам Юрыя. Больш упэўнена мы можам гэта сказаць пра Івана, які ўпамінаецца ў 1170 г. як «Гюргевич... ис Турава».

Хоць Тураўскае княства і стала самастойным, аднак адразу яно не магло парваць усе свае ранейшыя палітычныя сувязі. Апроч таго, добра ведаючы свае магчымасці і судносячы з непамерна большымі сіламі сваіх суседзяў, Тураў вымушшаны быў весці вельмі асцярожную палітыку. Мы ведаєм, што ў 1158 і 1160 гг. ён вытрымаў варожыя аблогі. Аднак яны патрабавалі максімальнага напружання ўсіх сіл, ча-го, вядома, не магло хапіць на доўгі час. Усведамляючы непазбежнасць свайго ўдзелу ў міжусобнай барацьбе і цвяроза ацэнываючы свае магчымасці, Тураў, каб дасягнуць сваіх мэт і большых выгод з найменшай тратай сіл, павінен быў амаль беспамылкова ацэніваць сілы ўдзельнікаў міжусобнай барацьбы і ісці ў саюзе з мацнейшымі, чыя дапамога ці нейтралітэт былі б яму карысныя⁶⁷⁵. Гэта яскрава выявілася ў 1162 г., калі тураўскі князь Святаполк Юр'евіч хадзіў разам з іншымі князямі і, у першую чаргу, з Рурыкам Расціславічам на Слуцк, гэтым самым заручыўшыся добрымі адносінамі з кіеўскім князем Расціславам Мсціславічам.

Кірыла Тураўскі

З гэтай жа мэтай Глеб і Іван Юр'евічы разам з апошнім ішлі супроць полаўцаў, якія нападалі на купецкія караваны і тым самым шкодзілі і тураўскім інтарэсам. Крыніцы засведчылі ўдзел Святаполка і Івана Юр'евічаў у паходзе Мсціслава Ізяславіча таксама на полаўцаў у 1170 г., а ў 1171—1172 гг.—дапамогу тураўцаў гэтаму ж князю ў барацьбе за кіеўскі пасад, з якога ён быў выгнаны. Упамінаеца таксама ўдзел Глеба Юр'евіча ў паходзе Святаслава Усеваладавіча на полаўцаў у 1183 г. і яго паездка ў Суздаль па нявесту сына Рурыка Расцілавіча.

Але для нас найбольшую цікавасць маюць падзеі 1190 і 1193 гг., звязаныя з Літвой. Справа ў тым, што Іпацьеўскі летапіс пад першай датай гаворыць аб спробе князя Рурыка Расцілавіча пайсці на Літву. Ён у гэты час «быстъ в Пинески у тёщи своеи и у шурьи своеи, тогда бо бяше свадьба Яраполча» (апошні, відаць, быў пінскім князем). Пакуль Рурык гуляў на вяселлі, надышла вясна, «и быстъ тепло, и стече снег, и не лзе бо им (Рурыку і яго пінскім саюзнікам.—М. Е.) дойти

КІРЫЛА ПЕДАСТОНІЯ

голінк а слоў павѣспеніні гне
в чуствітъ я не попасць ў пры
сціхъю казаніи юкъскрѣ
пнікес родыла да манъада
Пандимы на дръшчаніи пруг
захарій на улактъ слово для
нашъ ѿсконъ прынданіи
шказнесеніи на пса гаканісса
нашѣ гыска.

Пачатковая старонка слова Кірылы Тураўскага
«На ўзнясенне Гасподняе»

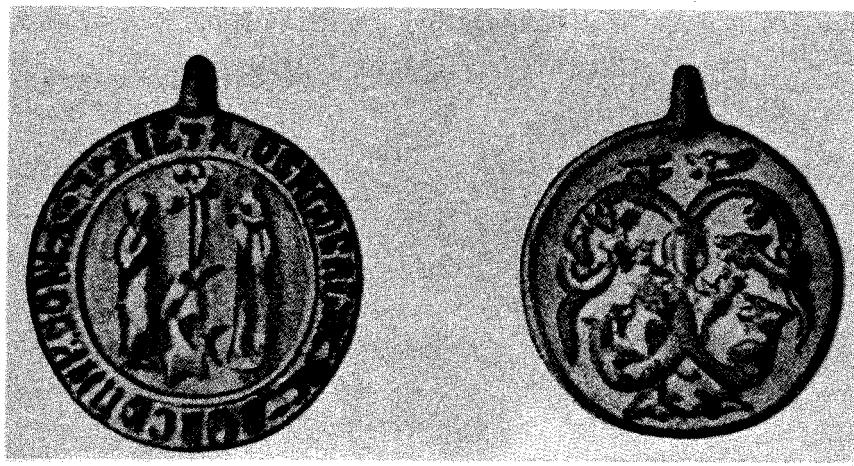
земли их (г. зн. Літвы.—М. Е.) и возвратишася в свояси»⁶⁷⁶. З гэтага сведчання можна зразумець, што Рурык збіраўся ісці на Літву па просьбe сваіх пінскіх сваякоў, якіх яна, відаць, трывожыла сваімі набегамі. Але самае важнае, што выцякае з гэтага сведчання, гэта тое, што Літва знаходзілася па суседству з Пінскай зямлёй, за балотамі, якія, растаўшы вясной, і не далі магчымасці ісці на яе. Гэта яшчэ адзін неабвержны доказ, дзе ў сапраўднасці знаходзілася Старожытная Літва. Нельга ж думаць, што Рурык з Пінска памкнуўся б ісці на тэрыторыю сучаснай Літвы. Аднак няўдача Рурыка ў 1190 г. не адхінула яго ад намеру расправіцца з Літвою. У 1193 г. ён зноў пайшоў на яе, і, відаць, гэты паход быў бы паспяховым, бо прыпадаў на зіму, калі толькі і можна было прайсці балоты. Аднак па патрабаванню кіеўскага князя Святаслава Усеваладавіча Рурык павінен быў вярнуцца назад і прыняць удзел у паходзе на полаўцаў. Кіеву мала было справы да Пінска, калі над ім вісела палаўецкая пагроза.

З тых самых урыўкавых летапісных крыніц можна зрабіць выснову аб далейшым працэсе дзялення Тураўшчыны на ўдзелы. Мы ўжо адзначалі, што гэты працэс быў заканамерны. Па тым, як тытулаваліся князі, мы можам меркаваць, што ў Тураўшчыне меліся ўдзелы: уласна Тураўскі (Святаполк,

Іван, Глеб), Пінскі (Яраслаў і Яраполк) і Дубровіцкі (Глеб).

Асабліва важна будзе падкрэсліць далейшае ўзвышэнне Пінска, князі якога ўпершыню разам з тураўскім паказаны пад 1174 г.⁶⁷⁷. Бо Пінск не проста быў радавым удзелам, а паступова становіўся супернікам Турава, што стала пераломнім момантам у гісторыі Тураўшчыны. Мы ведаем, што ўзвышэнне Турава і яго ператварэнне ў палітычны цэнтр асобнага княства было абумоўлена яго выгодным становішчам на адным з важнейшых адгалінаванняў вялікага шляху «з варагаў у грэкі», што звязала Кіеў з Захадам. Аднак ужо ў сярэдзіне XII ст. значэнне гэтага шляху вельмі панізілася (што, між іншым, паскорыла распад Кіеўскай дзяржавы), а з гэтым стала падаць і значэнне Турава, што і прывяло яго да паступовага заняпаду. У той самы час Пінск, які быў размешчаны ў месцы, дзе ўпадалі ў Прыпяць яе левыя і праваля прытокі, меней цярпеў ад заняпаду днепроўскага шляху. Праз Ясельду і Шчару ён меў сувязь з Панямоннем і Балтыкай, па Піне і Мухаўцам адchyнялася дарога да Заходняга Буга і Польшчы. Верхняя Прыпяць звязвала Пінск з Валынню. Апроч таго, паміж Пінай і Ясельдай знаходзіліся вельмі ўрадлівыя глебы. Усё гэта разам спрыяла ўтварэнню вакол Пінска асобнага эканамічнага раёна, шпаркаму яго развіццю і павелічэнню яго палітычнай вагі, што і прывяло да ўтварэння асобнага Пінскага княства і паступовага заняцця ім дамінуючага месца ў Тураўскай зямлі. Драбленне на ўдзелы не прывяло да міжусобнай барацьбы яе князёў. Ва ўсякім разе, крыніцы не зарэгістравалі ніводнага такога выпадку. Гэта і з'яўляецца яшчэ адным пацвярджэннем таго, што з'яўленне ўдзелаў неабавязковая цягне за сабой міжусобную калатнечу. Па ўсім відаць, што тураўскія князі, бачачы сваю вайсковую слабасць, усведамлялі неабходнасць узаемнага мірнага жыцця і таму вялі асцярожную палітыку, каб не дапусціць варожага ўварвання ў свае землі. Так, тураўскі князь Святаполк Юр'евіч адмовіў у прытулку Уладзіміру Яраславічу, які вымушаны быў уцякаць з Галіча пасля сутычкі з бацькам. І гэта мела свае вынікі: мы не знаходзім у крыніцах фактаў нападаў на Тураўшчыну, хоць, вядома, гэта не выключае іх наяўнасці.

У адрозненне ад Полаччыны Тураўшчына не прыйшла праз пакуты міжусобіцы. Аднак яна не набыла і той палітычнай кансалідацыі, якую здабыла Полаччына. Перадолеўшы ўнутраны разлад, Полацк зноў вярнуў сабе пануючае становішча сярод сваіх удзелаў, а Тураў усё болей і болей марнеў. І толькі мірнае сужыцце тураўскіх удзелаў у пэўнай ступені замяняла гэтай зямлі палітычнае адзінства.

Медаль-змеявік XII ст. з Менскага Полесся

Часткова мы ўжо закраналі смаленскую гісторыю гэтага часу, разглядаючы полацкую гісторыю там, дзе яны перапляталіся. Як мы ўжо ведаем, у гэты час Смаленск, усведамляючы сябе цэнтрам крывіцкіх земляў, выступіў як канкурэнт Полацка ў іх аўяднанні. І хоць у барацьбе са сваім супернікам Смаленск працяглы час меў перавагу, аднак у целым яго намаганні пацярпелі няўдачу. Чаму ж так выйшла? Адказ на гэтае пытанне і дасць кароткі агляд смаленской гісторыі за адзначаны час.

Смаленск, як і Тураў, будучы доўгі час моцна звязаны з кіеўскімі інтарэсамі, таксама не мог адразу вырвацца з-пад іх прыцягнення. Больш за тое, калі Тураў толькі пасіўна, пад прымусам павінен быў удзельнічаць у кіеўскіх справах, то Смаленск у шэрагу выпадкаў браў на сябе актыўную ролю ў іх. Трэба зазначыць, што ўжо ў палітыцы Расціслава Мсціславіча выявіліся дзве тэндэнцыі, якія супярэчылі адна другой. З аднаго боку, ён імкнуўся забяспечыць цэласнасць і незалежнасць сваёй зямлі, а з другога боку, падтрымліваў імкненне роду Манамахавічаў, да якога сам належаў, да ўтрымання за сабой Кіева як сваёй вотчыны. Аднак барацьба за Кіеў з прадстаўнікамі іншых родаў, у першую чаргу з чарнігаўскімі Ольгавічамі, вяла да распылення сіл Смаленшчыны і да немінучасці яе аслаблення. Праўда, пры Расціславе, калі ён быў князем смаленскім, а пасля і вялікім кіеўскім, згубнасць гэтай барацьбы яшчэ яўна не адчувалася.

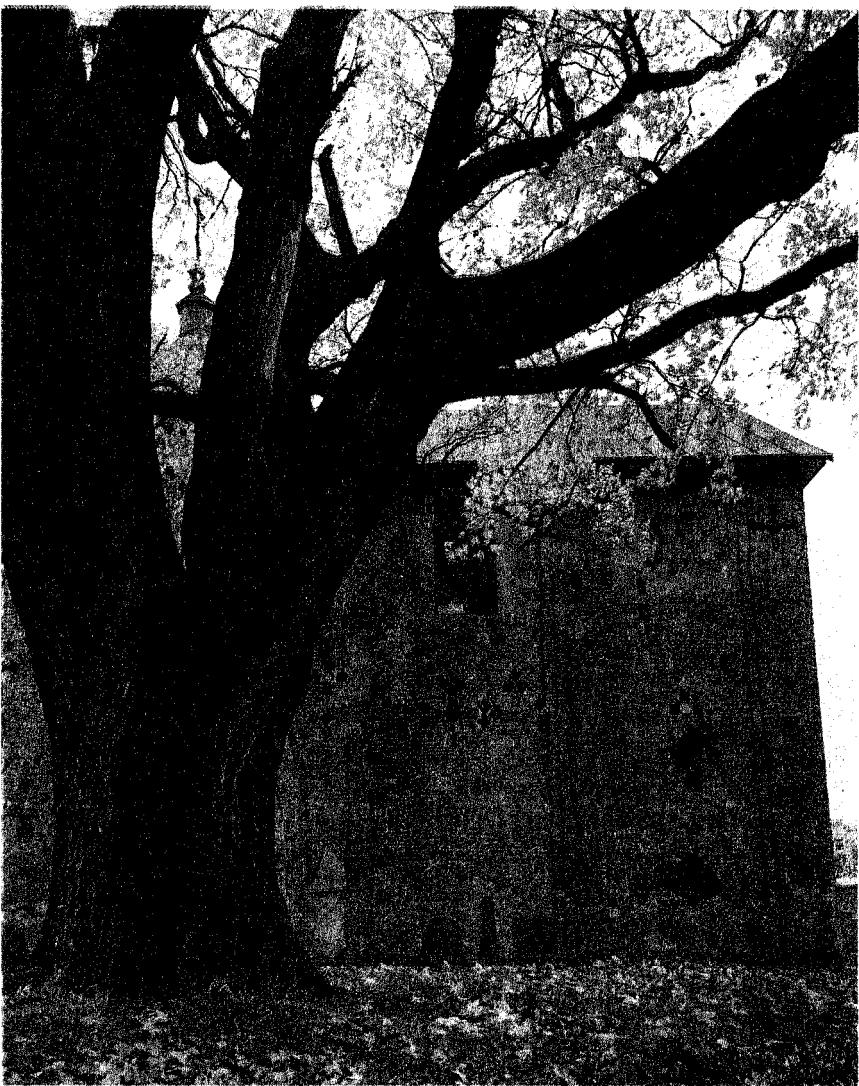
Смаленск яшчэ быў на вышыні эканамічнай і палітычнай магутнасці.

Адзначым, дарэчы, яшчэ адно падабенства Смаленска з Туравам. Хоць яго зямля і дзялілася на паасобныя ўдзелы, аднак міжусобнай барацьбы паміж імі, прынамсі, аж да сярэдзіны XIII ст., не заўважаецца. Выказвалася нават думка, што гэтыя ўдзелы не з'яўляліся палітычнымі адзінкамі⁶⁷⁸. Цалкам магчыма, што яны былі толькі адміністратyўнымі цэнтрамі для збору даніны ў карысць смаленскага князя. І ўсё ж, нягледзячы на тое, што Смаленск пазбег міжусобіц — гэтай баліячкі, якая знясільвала іншыя землі, і ён тым не менш не пазбег гэтага лёсу. І прычына ўсё тая ж самая, а менавіта: ранейшае імкненне яго князёў працягваць барацьбу свайго роду за валоданне Кіевам. У сувязі з гэтым дарэчы будзе адзначыць асаблівасць, якая адрознівае Смаленск ад Полацка і ад Турава. Калі полацкія князі з канца X ст. займалі пасады толькі ў Полацкай зямлі (князяванне Усяслава ў Кіеве было выключэннем з гэтага правіла), а тураўскія з сярэдзіны XII ст.— толькі ў Тураўскай зямлі, то смаленскія князі мелі пасады і ўдзелы і ў Ноўгарадзе і ў Паўднёвой Русі. Праўда, у неспрыяльнай для іх часы яны ўцякалі адтуль і знаходзілі прытулак на радзіме. Аднак тым не менш усё гэта прыводзіла да раздваення іх інтэрэсаў, не давала магчымасці шчыльней прывязацца да роднай зямлі і побач з іх актыўнай барацьбой за Кіеў, які фактычна тады ўжо страціў сваё ранейшае значэнне, змушала да дарэмнай траты сіл і прыводзіла да ўзмацнення палітычнага ўплыwu на Смаленск іншых земляў, у першую чаргу Сузальскай.

Калі Раману Расцілавічу (памёр у 1180 г.) удалося яшчэ хоць на кароткі момент заняць кіеўскі пасад і захаваць свой уплыў у Ноўгарадзе і Полацку, то пры яго браце Даўыдзе, які яшчэ больш заўзята змагаўся за права на Кіеў, гэта ўсё страчваецца. Разглядаючы падзеі 1180, 1186 і 1195 гг., мы ўжо бачылі, як Полацк, які мэтанакіравана, не разгаліноўваючы сваёй палітыкі і не распыляючы сваіх сіл за чужбы інтэрэсы, вельмі ўмелы выкарыстаў барацьбу Расцілавічаў з Ольгавічамі і, абапіраючыся на апошніх, змог вызваліцца з-пад смаленскай апекі і вярнуцца сабе свае ранейшыя ўдзелы — Друцк і Віцебск. Менавіта адсутнасць усяго гэтага ў Смаленска была прычынай яго палітычнага заняпаду ў XIII ст.

ДЗВЕ ЗАГАДКІ. КУЛЬТУРНЫЯ ЗДАБЫТКІ

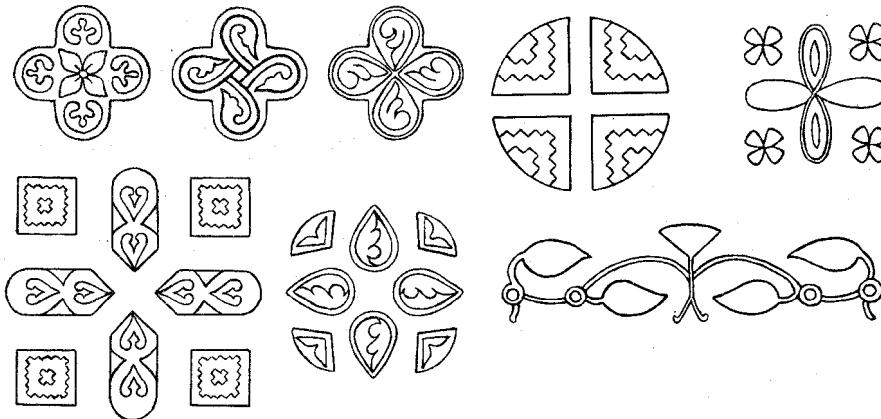
Як у ранейшай, так і ў самай навейшай навуковай літаратуры, усё, што ў пісьмовых крыніцах носіць назыву Гарадзенская (войска ці князь), адносіцца да Гродна. Але ўжо гаворачы пра падзеі 1127 г., мы адзначалі, што, магчыма, упомнены пад гэтай датай Усевалодка з Гродна быў князем не ў Гродне, а ў Гародным, якое, верагодна, было асобным удзелам Тураўскай зямлі. Гэты самы Усевалодка ўпамінаецца і ў паходзе Мсціслава на Літву ў 1132 г., што зноў-такі звязваецца з Гроднам. Прычым выказваецца меркаванне, што гэта выклікалася спрабай адсунуць мяжы Русі на поўнач ад Гродна, з чаго быццам бы вынікае, што гэты паход быў націраваны ў бок Вяллі⁶⁷⁹. Тут яўнае мяшанне Старожытнай Літвы, з якой Гродна не суседнічала, з сучаснай. Гродзенскім князямі лічацца і сыны Усевалодкі — Барыс і Глеб, якія пасля смерці свайго бацькі ў 1141 г. удзельнічалі ў паходзе кіеўскага князя Усевалада Ольгавіча на Галіч у 1144 г.⁶⁸⁰. Зноў-такі гэтыя звесткі даюць падставу змяшчаць Гарадзенскую княствамі бліжэй да Турава ці Чарнігава, чым да Гродна. Наўрад ці мог Барыс як гродзенскі князь прыняць такі актыўны ўдзел у барацьбе Ізяслава Мсцілавіча за велікакняскі пасад супроты Юрый Даўгарукага ў 1150—1151 гг.⁶⁸¹. Хутчэй за ўсё ўскраінае княства, якім магло быць Гродзенская, у перыяд такой жорсткай удзельшчыны трymалася б усімі сіламі далей ад звадак, якія яму, апроч дарэмнай траты сіл, нічога не прыносілі. То самае можна сказаць і аб удзеле Глеба Гарадзенскага ў 1167 г.⁶⁸² і Мсціслава Усевалодкавіча⁶⁸³ ў 1170 г. у паходзе на полаўцаў. Гродзенскім князем лічыцца «Усевалодкавіч», які памагаў Мсціславу Ізяславічу ў барацьбе за велікакняскі пасад⁶⁸⁴. Болей канкрэтныя для геаграфічнай лакалізацыі Гарадзенскага княства звесткі пад 1174 г. аб паходзе Андрэя Багалюбскага на Кіеў. Тут гарадзенскія князі названы побач з тураўскімі і пінскімі⁶⁸⁵, што можа ўказваць на суседства Гарадзенскага княства з Туравам і Пінском. У 1184 г. пры апісанні паходу кіеўскага князя Святаслава на полаўцаў гарадзенскі князь Мсціслаў зноў названы побач з пінским князем Яраславам⁶⁸⁶, што не гаворыць у карысць атаясамлення неаднойчы ўпомненага ў летапісах Гарадзенскага княства з Гродзенскім. Хутчэй за ўсё пад ім трэба разумець іншае княства побач з Туравам і Пінском, магчыма, бліжэй да апошнягага. У сувязі з гэтым нагадаем і такі факт. У «Слове аб палку Ігаравым» упамінаецца Ізяслав Васількавіч, які на падставе таго, што ў творы ўжыты выраз «трубы трубят

*Барысаглебская, або Каложская, царква —
унікальны помнік горадзенскай школы. XII ст.*

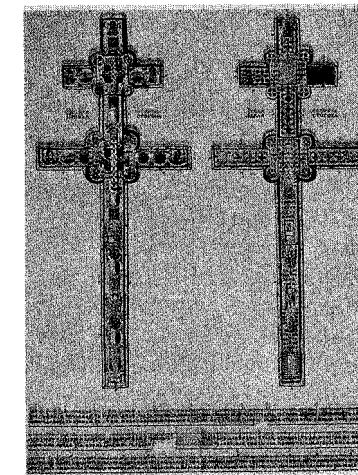
городенский», даследчыкамі лічыцца гродзенскім князем⁶⁸⁷. У летапісным жа Гарадзенскім княстве князямі былі Усевалодкавічы, апошні з іх, Мсціслаў, як мы бачылі, упамінаеца ў 1184 г., і наўрад ці можна дапусціць, каб тут умацаваўся прадстаўнік полацкай дынастыі, якім быў Ізяслав Васількавіч. Вось чаму, калі лічыцца гродзенскім княземі Усевалодкавічаў, то да ліку гродзенскіх нельга адносіць Ізяслава Васількавіча і наадварот. На наш погляд, нельга толькі на падставе наймення «гарадзенскі» адносіць упэўнена каго-небудзь да гродзенскіх князёў. Гарадзенаў, як і Гародных, у той час было няма, і таму да іх геаграфічнай лакалізацыі трэба падыходзіць вельмі асцярожна, улічваючы ўсе іншыя даныя. Такім чынам, пытанне аб месца знаходжанні Гарадзенскага княства мы лічым проблематычным, яно патрабуе далейшага даследавання. Мы нават не ўпэўненыя, што яно абавязкова было на тэрыторыі Беларусі. Але дзе б ні знаходзілася гэтае княства, яно, калі меркаваць па актыўным узделе яго ў падзеях 20—80-х гадоў XII ст., было, відаць, магутнае. Заслугоўвае ўвагі выраз «гарадзенскія князі», што можа ўказваць на наяўнасць узделаў у гэтым княстве. Гэтак жа з'яўляецца паказальным і тое, што ў ім, бяспрэчна, умацавалася дынастыя Усевалодкавічаў, што можа ўказваць на вялікую ступень яго палітычнай самастойнасці.

У В. Тацішчава пад 1182 г. мы знаходзім паведамленне, якога няма ні ў адным з летапісаў. Тут ідзе гаворка аб узаемнай барацьбе князёў — драгічынскага Васількі Яраполкавіча і менскага Уладзіміркі Валадараўіча. У выніку варожасці з боку апошняга Васілька, узяўшы на дапамогу палякаў і мазаўшанаў, пайшоў да Берасця. Каля ракі Буг Уладзімірка сустрэў яго, і адбылася жорсткая бойка. Уладзімірка, страціўшы шмат людзей, пайшоў у Менск, а Васілька ўзяў Берасце. Аднак, баючыся сам тут быць, пакінуў у горадзе палякаў на чале са сваім шваграм мазавецкім князем, вярнуўся ў Драгічин (Падляскі). А Уладзімірка, сабраўшы войска і ўзяўшы дапамогу ад палачанаў, зноў пайшоў да Берасця і праз дзевяць дзён узяў яго, пабіўшы шмат палякаў, а пасля рушыў на Падляшша на Васільку, які з немалым войскам з палякаў стаяў на Нуры за Драгічынам. Уладзімірка, наступаючы на яго, біўся ад раніцы да вечара. Палякі, убачыўшы шмат стратаў ад жорсткага бою, сталі адступаць да лесу. А Уладзімірка, прыйшоўшы ў ярасць, амаль усіх перабіў, і Васілька вымушаны быў з малой колькасцю воінаў ісці да свайго цесця Лешкі. Апошні, адразу сабраўшы войска, пайшоў на Уладзімірку і прымусіў яго пакінуць Падляшша, вобласць Васількаву⁶⁸⁸.

Арнаменты на крыжы Ефрасінні Полацкай

В. Тацішчаў заўважыў, што гэты ўрывак быў унесены летапісцам у Полацкай зямлі⁶⁸⁹. Не ўсе даследчыкі сыходзіліся ў ацэнцы праўдзівасці гэтага паведамлення. Адны (В. Данілевіч, М. Доўнар-Запольскі) поўнасцю абвяргалі яго, іншыя (А. Андрыяшаў) лічылі яго праўдзівым. Праўда, спрэчка тут ідзе найперш пра асобу менскага князя Уладзіміркі Валадараўіча. М. Доўнар-Запольскі лічыў, што В. Тацішчаў няўважліва прачытаў летапіс і замест «пінскі» прачытаў «мінскі»⁶⁹⁰. І гэта гучыць нібыта пераканаўча. Але тут жа паўстае пытанне: «А ці быў і нават ці мог быць такі пінскі князь у гэты час?» На жаль, гэтага пытання даследчыкі не ставілі. А адказ на яго хутчэй за ўсё будзе адмоўны, бо пад 1183 г. Іпацьеўскі летапіс называе пінскім князем Яраслава⁶⁹¹, які разам з іншымі князямі хадзіў на полаўцаў. Наўрад і ці за год да гэтага мог у Пінску князічаць Уладзімірка Валадараўіч, асабліва калі ўлічыць, што ў тураўскіх удзелах князямі былі нашчадкі Юрый Яраславіч. Усё гэта змушае сумнявацца ў тым, што Уладзімірка Валадараўіч быў пінскім князем. Праўда, усе аbstавіны выкладзенай В. Тацішчавым гісторыі хутчэй за ўсё маглі адносіцца да Пінскага княства. Менавіта непасрэдна яно магло весці барацьбу за Берасце. Аднак цяжка сабе ўяўіць, чаму гэтыя падзеі не знайшлі свайго адбіцця ў галіцка-валынскім летапісанні, дзе б ім найперш і належала быць зафіксаванымі. Але адзначанае не дae падставы лічыць Уладзімірку менскім князем. Хоць у карысць гэтага можа гаварыць яго імя па бацьку — Валадараўіч (г. зн. ён мог быць сынам вядомага нам менскага князя Валадара Глебавіча), а таксама і тое, што ён прасіў дапамогу

Крыж Ефрасінні Полацкай
работы Лазара Богішы

ў палаchan. Выказваецца нават думка, што гэты Уладзімірка быў пазней полацкім князем і што менавіта ён фігуруе ў «Хроніцы Лівоніі» пад імем караля Вальдэмара. Аднак А. Андрыяшаў, які лічыў Уладзімірку менскім князем, вымушаны быў адзначыць недарэчнасць некаторых момантаў гэтай гісторыі, і найперш ён указаў на выраз: «...принудил (Уладзімірка.— M. E.) его (Васільку.— M. E.), оставя Подляшие, область Василькову, вытти к Бресту, за реку Буг», з чаго можна заключыць, што Берасце лічылася ўладаннем Уладзіміркі Менскага, што не пацвярдждаецца нікім іншымі фактамі⁶⁹². Як бачым, указаная тацішчай апавяданне немагчыма аднесці ні да менскай, ні да пінскай гісторыі 80-х гадоў XII ст. Застаецца меркаваць, што тут было заблытана датаванне і, магчыма, гэтыя падзеі адбываліся на сто гадоў пазней, калі сапраўды ішла доўгая барацьба за Берасце.

Заканчваючы разгляд беларускай гісторыі XII ст., хаце лася яшчэ звярнуць увагу на высокое развіццё культуры ў нашых старажытных землях у гэты час. Мы не будзем прыводзіць у пацвярдэньне гэтага багаты археалагічны матэрыял, які ярка сведчыць аб высокім узроўні разнастайных рамёстваў. Для нас асабліва важна падкрэсліць, што менавіта ў гэты час з'явіліся першыя імёны нашых выдатных культурных дзеячаў. Гэта найперш — Ефрасіння Полацкая, з якой звязана і пашырэнне кнігі ў нашым краі, і заснаванне сі-

стэматычнай асветы, і, магчыма, нашага летапісання. З Ефрасіннай Полацкай шчыльна звязана і імя дойліда Іаана, якому належыць стварэнне Спаса-Ефрасіннеўскай і Барыса-глебскай цэркваў, Бельчицкага манастыра і, магчыма, іншых пабудоў, што сталі фундаметнам арыгінальнай полацкай архітэктуры. Для Ефрасінні па яе заказу зрабіў крыж выдатны полацкі майстар Лазар Богша. На жаль, гэтая наша вялікая святыня знікла ў апошнюю вайну, што, бяспрэчна, з'яўляецца неацэннай стратай. Тураў таксама даў аднаго з выдатнейшых дзеячаў нашага старажытнага пісьменства — епіскапа Кірылу, ад якога, на шчасце, засталося параўнаўча з іншымі тагачаснымі пісьменнікамі нямала твораў. У гэтых адносінах зусім не пашанцевала Кліменту Смаляцічу. Ад яго да нас дайшоў толькі адзін твор — «Пасланне прэсвітэру Фаме», — які тым не менш выяўляе ў яго аўтару выключна адукаванага чалавека. Нездарма ж у летапісе было сказана, што ён «быў кніжнікам і філософам, якіх на Русі не было яшчэ». Да ліку выдатных культурных дзеячаў XII ст. трэба аднесці і смаленскага князя Рамана Расцілавіча, які сам любіў кнігі і заснаваў шмат вучылішчаў у Смаленску, на што траціў шмат сродкаў, і таму на пахаванне яго прыйшлося рабіць зборы з жыхароў Смаленска. Заслугоўвае ўвагі яшчэ і тое, што адзначаныя культурныя дзеячы сваю высокую адукацию і майстэрства змаглі атрымаць у сябе дома, не выезжаячы ў чужыя краі, напрыклад у Візантию. Усё гэта яшчэ раз пацвярдждае, наколькі былі багатыя нашы духоўныя скарбы ў гэты час, якія сталі ў далейшым грунтам для няспыннага развіцця культуры Беларусі.